№ 10 (151) XIV ՏԱՐԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1904

„Droschak" ORGANE de la Fédération Révolʳᵉ Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse: RÉDACTION DU JOURNAL „Droschak" GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ՑԱՐԻԶՄԻ ԴԷՄ

Տնքում ու հեծում է միապետական Ռուսաստանը՝ կարծես մահուան հանգրուանի մէջ... Բռնապետութիւնը շատ ահաւոր փորձութիւններ էր կրել իր դժնդակ պատմութեան ընթացքում, բայց նա չէր տեսել այսքան զարհուրելի մի անակնկալ, որի առջև մնացել է ապշած, ասես շանթահարուած: Ութ ամիս շարունակ հարուածներ ստանալ՝ ծանր ու ջախջախիչ՝ և երբէք չտալ մի լուրջ հակահարուած, ութ ամիս կրել շառաչիւն պարտութիւններ, յիսուն հազար դիակներ նետել Մոլոքի բերանը և գէ՛թ մի վայրկեան յաղթող չհանդիսանալ— սարսափելի է, սարսափելի... Կարծես Նէմեզիդան իր զօրաւոր կատաղութեան մէջ որոշել է թափել վրէժխնդրութեան բովանդակ թոյնը և վախճան դնել մի զարհուրելի գոյութեան, որ երկրագնդի ահագին տարածութեան վրայ ցանել է միայն ոճիր ու արիւն...

Ո՞ւր են վարդագոյն մարգարէութիւնները, որ այնքան վաղաժամ յաղթութեան դափնիներ էին խոստանում ցարին: Ո՞ւր մնաց Ռուսաստանի անպարտելիութիւնը, նրա „զինուորական մեծութիւնը", հմայքը... Ողբալի ֆիկցիաներ, որոնցով ասիական բռնապետութիւնը գիտէր վարագուրել իր ներքին տկարութիւնը և թոզ փչել քաղաքակրթուած ժողովուրդների աչքին: Հէնց առաջին ընդհարումներից յետոյ օդը ցնդեցին այդ ստայօդ առասպելները և ոչ ոք այլևս չէ հաւատում նրանց:

Իններորդ ամիսն է, ինչ փոքրիկ Եապոնեան անողորմ կերպով ծեծում է հիւսիսի „հսկային" և ոչինչ չէ երաշխաւորում, թէ այդ եզակի տրագիկօմէդիան ոևէ փոփոխութիւն կը կրէ ապագայում:

Պորտ-Արտուր, Եալու, Վաֆանգոու, Դաշիչաու, Լիաօեանգ, Ենթայ—այն հսկայական կրկէսներն են, որոնք մտցրին համաշխարհային պատմութեան մէջ արիւնոտ էջեր ռուսաց զէնքի պարտութիւնների մասին: Դրանցից մի քանիսը կատաստրօֆի կերպարանք են ստանում և թերևս իրենց նմանը չունենան ժողովուրդների տարեգրութեան մէջ...

Տարբեր են, խիստ տարբեր երկու բանակները: Մի կողմում անսահման խանդավառութիւն և մղած դատի պայծառ գիտակցութիւն. միւս կողմում՝ ծոյլ, կրաւորական մի զանգուած, առանց թափի ու ոգևորութեան, որ առաջ է մղւում արքայի հրամանով, գնում է զոհւելու, ինքն էլ չիմանալով, թէ ինչո՞ւ համար...

Տարբեր է ռազմի բ ա ր ո յ ա կ ա ն ը, տարբեր է և ռ ա զ մ ա կ ա ն ա ր ու ե ս տ ը: Ամբողջ աշխարհը համաձայն է այսօր, որ Ռուսաստանը անհունօրէն ցած է Եապոնիայից՝ կռիւ վարելու մէջ... Անթիւ են պատճառները, որոնք պայմանաւորում են վերջինի գոռ յաղթութիւնները և առաջինի անլուր տապալը, բայց այդ բոլոր պատճառները—ոգևորութեան բացակայութիւն, զօրավարների տգիտութիւն, կաշառակերութիւն, փոխադարձ թշնամութիւն ու անվերջ երկպառակութիւններ—այդ բոլոր պատճառները վերածելի են մէկ արմատական մայրպատճառի՝ Ռ ո ւ ս ա ս տ ա ն ի բ ռ ն ա կ ա լ ռ է ժ ի մ ի ն...

Այդ գիտակցութիւնը, որ քչերի սեփականութիւն էր մինչև այժմ, սկսում է արագութեամբ տարածւել ու շեշտւել երկրի բոլոր անկիւններում: Որքան էլ մ ու ժ ի կ ը լինի սորկամիտ, որքան էլ նա լինի մոլեռանդ երկրպագու „ցար-բատիւշկայի", այնուամենայնիւ հասնում է վայրկեանը, երբ նրա միտքը ևս սկսում է „պղտորւել"... Երբ նա տեսնում է, թէ ինչպէս առանց այն էլ թշուառ ու արտասուելի իր կացութեան մէջ գալիս են խլելու իր գերդաստանից աշխատաւոր, սիրած զաւակներին, ճամբելու համար ինչ որ անյայտ, հեռու երկիրներ, որոնց նւաճման ինքը պէտք չունի, մի թշնամու դէմ, որի հետ նա բնաւ տրամադիր չէ կռւել, երբ հեռաւոր արևելքից անընդհատ գալիս են տասնեակ հազարաւոր ջարդւողների, վիրաւորների, խելագարւողների սարսափեցնող հեծեծանքները,—այն, անգամ արքայապաշտ ռուս մուժիկը ըմբոստանում է և ագահութեամբ ականջ է դնում իր շուրջը նետւող անհամար թռուցիկներին, պրօկլամացիօններին, որոնք միաձայն նշաւակում են պատերազմի հեղինակ-ցարիզմը և վերջանում են սովորական ազդու խօսքերով. „Կորչի՛ միապետութիւնը"...

Այդ դիւթական խօսքերը վերջերս շատ են կրկնւում ու տարածւում, և եթէ պատերազմը մի ահաւոր պատուհաս եղաւ երկրի համար, միւս կողմից նա հանդիսանում է գերագոյն բարիք, քանի որ ուժգին զարկ է տալիս ազատութեան դատին, լուսաւորում է կոյրերին, խրախուսում է համրներին, ալէկոծում է այն միլիօնաւոր անձայն մասսան, որը եթէ մի օր բարձրանայ, երկրաշարժ պիտի պատճառէ...

Նշանները երևում են արդէն: Ժողովրդական դժգո-

հութիւնը այլեւս չէ մնում կաշկանդուած: Նա արտայայտւում է յաճախ բարձրաձայն, հրապարակօրէն: Ցարի միջամտութիւնն անգամ այլեւս չէ օգնում: Իզուր նրա ծառաները ճգնում են շարժել ժողովրդական սրտի նուրբ լարերից մինը՝ հ ա յ ր ե ն ա ս ի ր ո ւ թ ի ւ ն ը, իզուր են ճառում „ուղղափառ կրօնի պայքարի մասին հեթանոսութեան դէմ", իզուր են ճչում, թէ „հայրենիքը վտանգի մէջ" է,—ոչ ոք չէ հաւատում...

Եւ տեղի են ունենում սիրտ կտրատող տեսարաններ: Պահեստի զօրքը ճամբելու միջոցին՝ լաց ու շիւանը ականջ է խլացնում: Լալիս են ծնողները, այրիացող կիները, որբացող երեխաները: Լալիս են և իրենք տարաբախտ զինւորները, որոնց ասես սպանդանոց են առաջնորդում: Շատերը փախչում են, շատերն էլ գերադասում են ինքնասպանութեամբ վերջ տալ իրենց կեանքին: Ցասումը պատում է և քաղաքների ազգաբնակութեան: Ամէնուրեք՝ բողոք, անվստահութիւն և ատելութիւն դէպի կառավարութիւնը:

Հապա „Ծայրե՞րը"... Կրկնակի ու եռակի հարստահարուած ազգութիւնները կարող են միայն ուրախանալ ու ողջունել բուն ռուս ժողովրդի այդ փրկարար ա ր թ ն ո ւ մ ը և այդ տեսակէտից նրանք երախտապարտ են ներկայ պատերազմին: Սակայն, ահա պատերազմի աղէտը նրանց էլ ուղղակի սկսո՛ւմ է սպառնալ: Ռուսաց զօրքը արեւելքում խիստ արագութեամբ է ջնջւում... Վերջին կատաստրօֆից յետոյ, ցարը որոշել է շարժման մէջ դնել հարիւր հազարաւոր ուրիշ լէգիօններ: Եւ ահա ազդարարում են, որ շուտով պիտի կանչեն նաև Ծայրերի պահեստի զօրքերը, ռուսի հետ միասին՝ լեհը, վրացին, հայը եւն պիտի գնան զոհւելու Մանջուրիայի համար... Սփոփիչ է հեռապատկերը, ի՞նչ ասել կուզէ...

Բայց հալածական ժողովուրդները մ է կ պատասխան ունեն ցարի կառավարութեան անամօթ կոչին—իրենց միաձայն, վճռական veto-ն:

Եթէ ռուս զինւորներին դեռ աջողւում են որոշ չափով հրապուրել „հայրենիքի" և „ուղղափառութեան" ֆէտիշներով,—հայի, լեհի, վրացու համար այդ „հրապոյրը" ևս գոյութիւն չունի: Եւ հայը, լեհը, վրացին այն աստիճան չեն մեղկացել, որ համաձայնեն գնալ թաղւելու Չինաստանի անապատներում, յանուն ցարիզմի, յանուն մի դատի, որ նրանք ատում են իրենց բոլոր էութեամբ: Նրանք հազար անգամ կը գերադասեն մեռնել հայրենի հողի վրայ, զէնքը դարձնելով այդ նոյն ատելի ոսոխի դէմ...

Ձեռնպահութի՛ւն,—ահա ներկայի հրամայական նշանաբանը: Մօբիլիզացիայի բոլոր հրամաններին՝ բացարձակ մերժո՛ւմ, և եթէ հարկաւոր է, նոյնիսկ դիմադրութիւն, զինուած ցոյցեր...

Եթէ ցոյցերը մնան կղզիացած և սահմանափակ, ի՛նչ ասել կուզէ, կը խեղդւին ամենայն անգթութեամբ, իսկ եթէ նրանք պայթեն միաժամանակ բազմաթիւ կէտերում,—բռնապետութիւնը շա՛տ դժուար կը լինի իր ճնշողական ձեռնարկների մէջ... Դիմադրական շարժումը կարող է ծաւալել և յարատեւել, կարող է նոյնիսկ եղերական դառնալ տիրող ռէժիմի համար...

Լեհաստանը յուզւում է արդէն, Վարշավայում՝ տեղի ունեցաւ արիւնահեղ ցոյց՝ տակաւին զօրաշարժի հրամանից առաջ. Բալտեան նահանգներում՝ նոյնպէս օր աւուր սաստկանում է մտքերի խմորումը: Ֆինլանդիան թերեւս կանգնած է այսօր լուրջ անցքերի նախագաւիթում... Բոլոր Ծայրերում, ամբողջ կայսրութեան մէջ տրամադրութիւնը հրաբխային է...

Բացառի՛կ մի շրջան, հազւադէ՛պ պատմական մի վայրկեան, երբ այնքան առատ է պայթուցիկ նիւթը՝ ազատութեան հրդեհը վառելու համար...

Ժամանա՛կ է, որ բաժան-բաժան գործողութիւնները միանան ընդհանուր ու կործանարար մի հոսանքի մէջ. Ժամանա՛կ է, որ Կայսրութեան բոլոր դիմադրական կուսակցութիւնները՝ առժամապէս մի կողմ թողնելով հեռու ապագայի իրենց իղձերը՝ համերաշխ ու բուռն գործակցութեամբ ձգտեն նախ և առաջ յաղթահարել այն ահարկու հակառակորդին—ցարի՛զմը—որը խեղդում է նրանց բոլորին, հանդիսանալով մի այլանդակ անախրօնիզմ քաղաքակրթութեան պահանջների դիմաց:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐ

Հայուհի՛, յեղափոխակա՛ն:

Ժամանակ չէ՞ միթէ, որ այդ երկու բառերը, այնքա՛ն տարիներ հեռու իրարից, բաժանուած և՛ կեանքի և՛ գրականութեան մէջ, մերձենային ու ձեռք ձեռքի տուած նոր ճամբայ բանային իրենց համար՝ Արեան երկրի ազատագրութեան տխուր, բայց յարգական պատմութեան մէջ... Երազական ցանկութի՞ւն է արդեօք այդ, յղացած մեր երեւակայութեան մէջ, թէ հնարաւոր և նոյնիսկ շուտով իրականացնելի մի միտք, որ արմատներ ունի հայկական իրականութեան աշխարհում և սպասում է յարմար մոմենտների՝ առողջ շիթեր արձակելու համար:

„Քանի մը շաբաթ առաջ—գրում է երկրի մէջ գործող մեր ընկերը—տարօնցի մի կին մեզի ղրկած էր դ ր օ շ ա կ մը հետեւեալ նամակով, որու պատճէնը ձեզ կ'ուղարկեմ հրատարակելու՝ իբրեւ նմոյշ մը մեր իգական սեռի յեղափոխական զգացմանց.

Սասունի յեղափոխական խմբին.

Ի սրտէ ձեզ յաջողութիւն ցանկացող եւ ջերմագին բարեմաղթութիւններ ընող կնոջէ մը կ'ստանաք դուզնաքեայ նուէր մը, այն է հայ յեղափոխական դրօշակ մը, զոր գիշերուան աշխատութեամբ աւարտած եմ: Այո, կ'արժէ, որ դուք ալ սրտանց ուրախանաք ո՛չ թէ դրօշին, որ ձեր արժանիքի նկատմամբ չնչին նուէր մըն է, այլ այն սուրբ գաղափարներու արդիւնաւորման, որ այսօր նոյնիսկ այս խաւարեալ աշխարհը թունդ հանած է: Այսու պիտի քաջալերիք. մեր աղօթքներ եւ բարեմաղթութիւններ, յուսամ, պիտի վահան ըլլան ձեզ, եւ պիտի լաւ յիշէք, որ ձեզ համար մեռնող քոյրեր ալ ունիք: Կը վերջացնեմ գրութիւնս այն տողերով, որ ասեղնագործած եմ դրօշին վրայ՝

„Ահա, եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուքով լուացի":

Յարատեւութիւն, կարողութիւն եւ յաջողութիւն մաղթող քոյրերնիդ՝

Գ. . . .

Ուշագրաւ մի վկայագի՞ր է արդեօք այդ անպաճոյճ, իր պարզութեամբ հրապուրիչ նամակը, իբրև արձագանք արթնացող ըմբոստացման, թէ՞ մի բացառիկ մտակաթիլ, որ հովերը բերեցին և հովերն էլ կը տանեն: Ի՞նչ է դա: Արդեօք նամակագիր հայուհու սրտի մի անցողական թրթի՞ռ, թէ՞ յուսաբեր գարնան մի նշան, որ աւետում է զգացմունքների նոր պայթիւն, անգործ մնացած մի ամբողջ շրջանի գիւթիչ վերածնութիւն:

Ահա հարցը:

Ինչո՞ւ թագցնենք իրականութիւնը:

Չէ՞ որ նոյնիսկ աղէտի օրերին, երբ հայկական հորիզոնի վրայ փայլատակեց դժբախտութիւնը իր ամբողջ մեծութեամբ, երբ արտասուքն ու արիւնը միմեանց խառնւեցին այն ձորակներում, որոնք դեռ բիբլիական բնաստեղծութեան օրերին գեղանիքի և բերկրութեան որրան էին նկատւած, այն տարիներին, երբ արթնացող ազատութեան հնոցի մէջ բողոքող յեղափոխականի, ֆէդայու և ռազմիկի տիպն էր բիւրեղանում—չէ՞ որ, ասում ենք, դժբախտութեամբ այդ մեծ տարեշրջանում՝ հայուհին, այնքա՜ն յուսատու գրքերի մէջ, մնաց չէզոք, անտարբեր, անմասն. . .

Մեզանից քառորդ դար առաջ, երբ քաղաքական փոթորիկների նշաններ չկային և հայկական մտաւոր վերածնութիւնը իր խաղաղ գնացքն էր կատարում, ինչպէս Արարատի այնպէս և Վասպուրականի ու Տարօնի սահմանների վրայ, հայ կինն էլ հանդէս եկաւ, թէև փոքր ինչ զգուշութեամբ՝ և գցեց իր լումն այդ շարժման գանձանակի մէջ: Նա տւեց վարժուհու, հասարակական գործողի, նոյնիսկ գրողի տիպարներ: Եւ տիկիններ Տիւսաբ, — իբրև գրող, Արծրունի և Եւանգուլեան, — իբրև հասարակական գործողներ, Միրզոյեան — իբրև թարգմանիչ, Ներսիսեան—իբրև վարժուհի և մի խումբ ուրիշներ, շատերը կենդանի, մանաւանդ նրանք, որոնք տարւած մանկավարժական-հասարակական գործունէութեան խաղաղ գաղափարով, Կ. Պօլսից կամ Թիֆլիսից չւեցին դէպի Ատրպատական, Էրզրում, Սեբաստիա, դէպի հեռաւոր կէտեր, ինչպէս Ալիկիա և Սալմաստ — կը մնան իբրև սփոփանքի փաստեր մեր փոթորկալից կեանքի նորագոյն էջերի մէջ. . .

—

Բայց այդ շրջանը անցաւ. եկաւ քաղաքական կեանքը իր մռայլ պահանջներով, յեղափոխական տարեշրջանը՝ իր արիւնոտ նկարագրով:

Յեղափոխական տարեշրջան—լի արկածներով, դժբախտութեամբ, բայց և հարուստ հեռանկարներով, որոնք սիրտ են տալիս, հոգի են ամրապնդում, թմրութեան տեղ կեանք ու շունչ են տարածում: Բողոքի և ապստամբութեան պատասխանատու օրեր, ցնցումն մարող հայութեան: Ժողովրդի ծոցում երևացին քարոզիչներ. լեռների լանջին հանդէս եկաւ ֆէդային. հրդեհւած գիւղերի շէմքին՝ կռւում ռազմիկը, իսկ մեծ քաղաքներում, մեծ դահիճների դիմաց՝ ռումբաձիգը: Համատարած լռութեան մէջ հնչեց ապստամբութեան կոչը, քաղցրահնչիւն երգը՝ շղթայակապ ազատութեան:

Ի՞նչ զգաց հայուհին:

—?. . .

Եկան փորձութեան օրերը, յուսահատական դառն օրեր, երբ թշնամու հարւածները, սրտապնդւած երևելի և աներևոյթ գործակիցների յորդորներով, արտասուք ու մահ էին տարածում հայկական անկէն աշխարհի բոլոր ծայրերում,—յօշոտած կալանաւորներ „զնդանների“ մէջ, վիրածածկ մարտիկներ եկեղեցիների գաւիթներում, ապստամբ գիւղեր՝ առանց կապարի ու առանց հացի, հալածական պրօպագանդիստներ անապաստան, առանց անկիւնի—սոսկումի և լքման աղէտաբեր օրեր, երբ պահանջւում էր գերբնական ճիգ՝ խորտակելու զինադադարի քարոզը, վերստին հնչեցնելու յեղափոխական ռազմի երգը. . .

Ի՞նչ արեց հայուհին:

Երգերի մէջ շատ բան, կեանքի մէջ՝ շատ քիչ:

Շուտով կէս դար կը լրանայ, ինչ սերունդ սերունդի յետևից, տխուր և ուրախ ժամերին դայլայլում է՝

„Գիշերները ես քուն չեղայ,
Արտասուքով լւացի“. . .

Քառորդ դար է արդէն, ինչ ազգային խնջոյքներում, ընտանիքներում և հասարակութեան մէջ պարծանքով հնչեցնում են՝

Հայ աղջիկը սիրում է ամուսնուն գնալ,
Պատերազմի դաշտի վրայ վէրք առնել, ստանալ.

և ուրիշ աննման, կլասիկական հմտութեամբ հիւսւած խօսքեր, որոնք բիբլիական եդեմի առատ գինու ընկերակցութեամբ սահում են հայկական շրթունքներից, ուղեկցւած որոտընդոստ ծափահարութիւններով, ինքնագոհութեան բուռն ցոյցերով. . .

Իսկ իրականութեան մռայլ հրապարակի վրայ, այդ գեղեցիկ դայլայլիկների անմիջական դրացիութեան մէջ, ուր զոհերի արեան հետ միասին հոսում է կենդանի մնացածների աղի արտասուքը, չերևաց, մարմին չառաւ, չըստեղծւեց տիպը այն հայ աղջկայ, որի շրթունքները մրմնջում էին՝ „Ահա եղբայր քեզ մի դրօշ“, և տիպական ներկայացուցիչները այն հայ կնոջ, որ հերոսական շարժումով

„Սիրում է ամուսնուն գնալ,
Վէրք առել, ստանալ“. . .

—մեծագործ անձնազոհութեան պատկերը, որ աւա՜ղ, իր ամբողջ վեհութեամբ հանդերձ, մնաց արիւնոտ ազգի մէջ՝ թղթի վրայ, իրականութիւնից հեռու, երաժշտական յոյզերի մէջ միայն, եթերական տարածութեան սահմաններում: Եսթերը — Տարօնի դիւցազնուհին — մնաց բացառութիւններից մէկը. . .

Սասուն, Բասեն, Զէյթուն, Խանասոր,— գեղեցիկ, բայց անմարմին յորջորջումներ հայ կնոջ համար, հաճելի նրա երևակայութեանը, բայց անցողական նրա մտքի, զբաղմունքների, նրա յոյզերի և հոգեկան տառապանքների աշխարհում:

Սերոբ, Բաբկէն, Պետօ, Կարօ, Հրայր— ախորժալուր անուններ, հաճելի նկարների վրայ, երգերի մէջ, ընկերական խնջոյքներում, բայց միշտ վերացական, օդի մէջ, հեռո՜ւ, շատ հեռու ամենօրեայ խոհերից, անուններ, որոնք չը մարմնացան հայուհու մտածողութեան մէջ, չը դարձան նրա դրական տանջանքների առարկան, այն աշխարհային „իդէալը“—դէպի որը, ինչպէս դէպի լոյսն ու ջերմութիւնը, անյուլաբար ձգւէր հայուհին՝ կանացի զգացմունքների ամբողջ ուժով, այն թռիչքով, որոնք սովորական մահկանացուներին դարձնում են արտակարգ ուժեր, սաւառնող դէպի հերոսութիւն, դէպի հերոսական պանթէօն. . .

Հայդուկ, ֆէդայի, ռազմիկ, տէռօ-

րիստ, — այնքա՜ն թովիչ յեղափոխական գրականութեան մէջ և գաղտնի ժողովներում, մնում են, աւա՜ղ, լոկ „հաճոյքների“ շրջանակում, որոնք գրաւիչ են քանի հեռու են և տեղ չեն գտնում այն սիրուն գլուխների մէջ, որոնք քսանհինգ տարուց աւելի է „վիրակապ են հիւսում իրանց մազերից“...

—

Նոր օրերը նոր ցաւեր բերեցին: Ահա յեղափոխական կեանքը՝ դաժան, հրամայական պահանջներով: Գետերի ջրերը արեան փոխեցին, բայց հայուհին մնաց մեկուսացած, անտարբեր, և նոյն իսկ աննպաստ տրամադրուած: Նա դրօշ չտուեց եղբօրը և ոչ էլ հրացան՝ ամուսնուն: Նրա ձեռքը չդիպաւ վրէժառու դաշոյնին և ոչ էլ յեղափոխական գրչին: Նրա բերանից չհնչեց կրակող, բորբոքող խօսքը, նրա գլխի մէջ բուն չդրեց յափշտակութեան հրդեհը, մեծագործութեան այդ սքանչելի սաղմը:

Մեծ-Յեղափոխութիւնը ունեցաւ իր Տիկին Րօլան, իր Շարլոտ Կորդէյ: Սլավ ցեղի վշտերը ծնեցին Օրիորդ Պերովսկայաներ: Սուլիի արիւնոտ օրերին՝ կինը պայքարի մէջ թեն եղաւ: Մակեդոնական „չետաների“ մէջ՝ առնական զգեստով՝ դաշոյնով զարդարած մակեդոնուհին հիացման դասեր տուեց թշնամուն...

Իսկ հայուհին:

Նա ողբաց, արտասուքի հեղեղ թափեց, սուգաւոր վայրկեաններին գլորեց իրեն ժայռերի ծերպերից, տանջանքը հերոսութեան հասցրեց—բայց չեղաւ ազատութեան հերոսուհի, և ոչ էլ այն կ ա յ ծ ը, որ սրտեր է հրդեհում, թռիչք ու ուժ տալիս քնած մտքերին...

Չը դարձաւ ազատութեան երգիչ պրօպագանդի վայրերում և ոչ էլ ռազմիկի ընկեր՝ լեռան ծայրերին. չը հագաւ փէդայու զգեստը, և ոչ էլ վրէժառու դաշոյնին դիպաւ նրա ձեռքը: Պ ա տ ր ա ս տ ու թ ե ա ն օրերին մնաց թմրած, աղետի օրերին՝ սոսկման ենթակայ, անապահովութեան շրջանում՝ չարագուշակ մարգարէ...

Իսկ կեանքը պ ա հ ա ն ջ ն ե ր է առաջադրում, հրամայական, մեծ, խորհրդաւոր պահանջներ, որոնք հրաւէրի կոչ ու երգեր են հիւսում, ուղղած հայ կնոջ, հայ ուսանողուհուն, հայ օրիորդին:

Այդ կոչն ու հրաւէրը բանաստեղծական դայլայլիկներ չեն, երաժշտական քաղցրանքով համեմած, այլ ազատութեան կռուով տանջուած ժողովրդի տագնապի ձայն, որ ինչպէս սրբազան պատգամ՝ հնչում է աւերակների երկրից, ողբալից ու մելամաղձոտ...

Մի՞թէ հայուհին չի լսում...

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՌԻՒ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՌԻՒԸ

Վան, 31 օգոստոս

Սասունի ռազմիկ Անդրանիկը, Գէորգ չաւուշի, Իշխանի ու Մուրատի հետ 70 հոգով Տօրօնից անցաւ Աղթամար: Երբ կառավարութիւնը իմացաւ, կարգադրեց պաշարել կղզին թէ ցամաքից և թէ ծովից: Մի քանի օր տեւեց պաշարումը. մի քանի հարիւր զինուորներ, թնդանօթներով ու մի քանի նաւերով առաջ են խաղում ծովի վրայ՝ կղզին ռմբակոծելու և Անդրանիկին իր խմբով բռնելու կամ կոտորելու նպատակով:

Առաւօտեան, մօտ ժամը 10-ին թիւրք զօրքը կրակ է բաց անում յեղափոխականների վրայ: Անդրանիկը տնկել է տալիս Սասունի կաւի կարմիր դրօշակը և կարգադրում է դիմադրութիւն սկսելու ծովափի վրայ, ցոյց տալու, որ հայ փէդային գիտէ նաւերի դէմ էլ կռուել այնպէս, ինչպէս սարերում ու ձորերում: Թնդանօթի ահեղագոռ ռումբերին մերոնք պատասխանում են մօսինի գնդակների տարափով: Թշնամին տեսնելով, որ իր ռումբերը չեն կարողանում ծառայել իրենց նպատակին այնպէս, ինչպէս հակառակորդի գնդակները, մի երկու ժամեայ կռուից յետոյ ստիպուած է լինում յետ նահանջել, աւելի մեծ պատրաստութեամբ յարձակումն գործելու համար:

Մի քանի ժամ անցած՝ ահագին քանակութեամբ զուալներ աւազով լցրած՝ դարսում են նաւերի վրայ և նորից սկսում ռմբակոծել: Այս անգամ կռիւը տեւում է մինչև երեկոյ: Մութը կոխելուն պէս՝ մերոնք նաւակներով դուրս են գալիս ծովը և ծովի վրայ կռւում, մինչև որ յարմար րոպէ են գտնում և ապաստանում Վան...

Կռիւը շատ տպաւորիչ էր. մերոնցից ամբողջ օրւայ կռւի ընթացքում վիրաւորւում են երկու հոգի, սպանւում է 19 տարեկան մի պատանի. թշնամու կորուստը անցնում է 15-ից: Արձակած ռումբերի թիւը 30-ից աւելի է:

Մի քանի օրից յետոյ Գէորգ չաւուշը 20 հոգով վերադառնում է Դաշտը՝ ժողովրդին օգնելու համար, իսկ Անդրանիկը 50 հոգով մնում է Վասպուրականում:

Վան, 12 սեպտեմբեր

Աղթամարի կռւից Վան ապաստանած հայ հայդուկները տեղաւորւում են մի շինութեան մէջ, և գրաւում են յարմարագոյն դիրքեր: Թիւրք կառավարութիւնը զօրք և թնդանօթներ է դնում այդ դիրքերի մօտ և կոմիտակի կերպով լուր ուղարկում, որ ապստամբները հեռանան քաղաքից: Անգլիական հիւպատոսի բացակայութեան պատճառով՝ նրա տեղապահ ամերիկական միսիոնար դոկտ. Աշըր տեսակցում է մեր ընկեր Կոմսի հետ, յայտնում է թէ կուսակալը պահանջում է, որ ինչքան դրսեցիներ կան քաղաքում (թւով 14 հոգի) պէտք է հեռանան, „որպէսզի ի զուր տեղից ժողովրդի կոտորած չառաջանայ“: Կոմսը պատասխանում է, որ „դրսեցիներ չկան, այլ կան երկրացիներ, որոնք զէնքը երբէք վար չեն դնի, քանի որ կեանքի և գոյքի ապահովութիւն չկայ“: Բացի դրանից պահանջում է, որ կոտորածի վախից հիւպատոսարաններում և դպրոցներում ապաստանած ժողովուրդը հեռացուի այդ տեղերից և ցրուի իրենց տները: Պէտք է նկատել, որ քաղաքը ամբողջովին դատարկուած է եղել և ապաստանած յիշեալ տեղերում: Դոկտ. Աշըր անմիջապէս գնում է կուսակալի մօտ բանակցութեան համար, իսկ Կոմսը պատրաստում է կռուողներին՝ հարկաւոր դէպքում դիմադրելու նպատակով: Երկու ժամից յետոյ բանակցողը լուր է ղրկում, որ հիւպատոսները հեռագիրներ են տուել Կ. Պոլիս և կուսակալն էլ ստորագրել է, թէ Վանում դրսեցի յեղափոխականներ չկան: Դրանից անմիջապէս յետոյ զօրքերն ու թնդանօթները հեռացւում են: Զանազան տեղեր ապաստանած ժողովուրդը վերադառնում է իր տեղը: Դոկտ. Աշըրը լուր էր ուղարկել, որ առայժմ ոչինչ չպիտի լինի, բայց 8-10 օրից յետոյ կ'սկսւին խուզարկութիւններ:

Կ. Պոլսից ստացուած հեռագրի պատճէնը. „Ձեր հեռագիրը ստացել ենք, Դրան հետ բանակցեցինք։ Ապահովացուցէք ժողովուրդը, թող իրենց տեղերը երթան“։

Վանի շուկան մի շաբաթ փակուած էր. ջան-բէկարների վոհմակը վիստում էր քաղաքում։ Դէպքից յետոյ Վանը առժամանակ խաղաղուած է։

ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԽԻ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ

Յունիս 6-ի գիշերն էր։ Որոշած էինք, որ այդ գիշեր բոլորս էլ հաւաքւենք, որպէս զի օրհնել տանք դրօշակը։ Գիշերուայ ժամը 11-ին մենք արդէն խմբուած՝ սպասում էինք։ Ամբիոնի առջևը դրուած էին դրօշակը, մօսինի հրացան և սուր։ Դրօշակի մէկ երեսին նկարուած էր Դաշնակցութեան զինանշանը, որի վերևի մասում գրուած էին հետևեալ խօսքերը մեծ տառերով. „Վրէժ, վրէժ“։ Իսկ ներքև՝ „Մահ կամ ազատութիւն“։ Միւս երեսին մի կատաղի առիւծ հետևեալ մակագրութեամբ. „Մեղքը մերը չէ, անէծք դուշմանին, նա պարզեց դրօշը արիւնոտ մարտին“։ Բոպէն խորհրդաւոր էր, ազդու։

Երդումը կատարելուց յետոյ՝ առաջ եկաւ Հայդուկ Սաքօն, նախկին ուսանող, կարճ կերպով նկարագրեց երկրի դրութիւնը և խմբի պարտականութիւնները, և խօսքը ուղղելով խմբապետ Դուշմանին, աւելացրեց. „Մեզ այստեղ հաւաքել է ոչ միայն հայրենասիրական զգացմունքը, այլև մի ամբողջ ազգութեան բռնաբարուած իրաւունքի գաղափարը, և յանուն այդ գաղափարի՝ մենք պարտաւոր ենք ամէն բան անել“։ Ապա առաջ եկաւ մի բժիշկ, ծագումով Թիւրքահայաստանցի և մեզ մաղթեց բարի երթ...

Միւս օրը արևամտին արդէն պատրաստ էինք ճանապարհւելու։ Խումբը բաժանուած էր երկու մասի, որոնք իրար պէտք է հանդիպէին Ղ. և Ա. գիւղերը միացնող ճանապարհին։ Մէկ տիկին վարդի փունջ էր բերել և իւրաքանչիւր հայդուկի փամփուշտամանների արանքն էր դնում իր ձեռքով։ Դուրս եկանք փողոց։ Գիւղացիներից շատերը իմացել էին մեր այդ տեղով ճանապարհւելը և դուրս էին եկել բարի երթ մաղթելու։

Վերջին անգամ համբուրում ենք և ապա առաջ շարժւում։ Բոլորս էլ ձիաւոր էինք։ Ամենից առաջ գնում էր քիւրդ վալատը Մստօն, վանեցի վալատ Աւտոյի հետ միասին. նրանցից քիչ հեռու երեք առաջապահներ, ապա կենտրօնը, բաղկացած տասն հոգուց. կենտրօնից յետոյ երկու ձիաւոր, ապա ամենից վերջը մի ձիաւոր։ Եթէ վալատը նկատէր ոևէ վտանգ, նա իսկոյն և եթ պէտք է յայտնէր իրեն հետևող երեք ձիաւորներին, և ինքը դառնար ու միանար կենտրօնի հետ, իբրև ամենակարևոր անձնաւորութիւն, որպէս զի նա ըստ կարելւոյն դուրս լինէր վտանգի շրջանից։

Առաւօտեան լուսածագին արդէն հասել էինք Բրդաբանի ամենաբարձր լեռնավայրերին, ուր ամառուայ այդ ամսին դեռ ևս բաւականին ձիւն կար։ Վալատը առաջնորդում էր բարձր լեռների վրայ գտնուող մի փոքրիկ գոգաւոր տեղ, վստահեցնում, որ այնտեղ ապահով է, և ամբողջ օրը կարող ենք անցկացնել, ձիաները արածացնել և ապա գիշերը նորից շարունակել ճանապարհը։ Տեղաւորուելուց յետոյ խմբապետ Դուշմանը ուղարկում է երկու խումբ՝ զանազան բարձրութիւններ հսկելու։ Դեռ ևս մի քանի տասնեակ բոպէ չ՚անցած, յանկարծ նկատեցինք, որ ձորից ոչխարի հօտ է բարձրանում դէպի մեր թագնուած դիրքը։ Ի՞նչ անել։ Բռնե՞լ արդեօք հովիւն և պահել մինչև երեկոյ. բայց չէ՞ որ եթէ կէսօրին ոչխարը չգնայ գիւղ՝ գիւղացիները բնականաբար կը կարծեն թէ ոչխարները թշնամուց տարել են, հաւար կը լինի և ուրեմն կռիւը անխուսափելի, իսկ մենք ամենևին տրամադիր չէինք կռուելու, ունենալով որոշ ծրագիր։ Ուստի վճռեց ուղղակի քրդերէն լեզուով յայտնել հովիւին, որ հօտը չբարձրացնի դէպի մեր կողմը։ Մի քանի բոպէ հազիւ անցած, միւս դիրքից էլ մարդ է գալիս և պատմում, որ բազմաթիւ ոչխարների հօտեր են գալիս դէպի իրենց։ Նոյն բանը անում է և այդ կողմի վերաբերմամբ։ Հովիւները մեր ներկայութիւնը ի հարկէ յայտնում են իրենց ցեղապետներին, բայց բարեբախտաբար ոչ մի ընդհարում տեղի չէ ունենում։ Մեր դիրքից աւելի բարձր լեռների վրայ երևում էին դէմքեր։ Քիւրդ վալատը խորհուրդ է տալիս վերադառնալ, ասելով, որ 3 օրից յետոյ ուրիշ գծով կը ճանապարհւենք. նրա կարծիքով տեղական քրդերը արդէն լուր ուղարկած պիտի լինեն սահմանի այն կողմը, և այսպէսով աշիրէթները նախօրօք բռնած կը լինեն բոլոր ճանապարհները։ Խմբապետը պատասխանում է, թէ երեկոյեան կը մտածենք, և դեռ արևը մայր չմտած, կարգադրեց ճանապարհը շարունակել։ Եւ մենք զարտուղի ճանապարհով շարունակեցինք մեր ընթացքը։

Իջնում ենք դէպի անդնդախոր մի ձոր, ուր քիչ յետոյ սկսւում է մի երկար ու նեղ կիրճ, երկու կողմից սեպաձև լեռներ, ներքևում վազում է գետակը, որի եզրով մենք առաջ ենք շարժւում։ Վտանգաւոր էր վայրը. բաւական է մի քանի հոգի, նախօրօք յարմարաւոր տեղեր գրաւած, որպէս զի կարելի լինի հարիւրաւոր մարդկանց ոչնչացնել։ Խմբապետը նշան է տալիս, որ պատրաստ լինենք։ Մօտ է կէս գիշերին։ Հասնում ենք ցանած տեղերի, լսւում է շների հաջոց, որ նշան էր, թէ մօտիկ տեղերում գիւղ կայ։ Ծռւում ենք ճանապարհներս, կրկին անգամ դիմում դէպի լեռներ, ապա նորից դէպի ներքև՝ վտանգաւոր շաւիղներով։

Սատանայական, դժոխային ճանապարհներ։ Երբ աչքովդ տեսնում ես, թէ որպիսի՞ դժւարութիւններով են մեր հայդուկները գնացել դէպի երկիր, ի՞նչ զոհաբերութիւններ, ի՞նչ զրկանքներ են կրել, այն ժամանակ միայն զգում ես, թէ ի՞նչ խորին պատկառանքի են արժանի այդ անձնուէրները։ Եւ որպիսի՞ յիշողութիւններ։ Այս նոյն լեռներովն են գնացել Վարդանն ու Դուշմանը, Սէմէրճեանն ու Վազգէնը, Շէրօն ու Զաթօն, և ի՞նչ վտանգների, ի՞նչ կռիւների միջից անցել։ Պատահել է, որ հէնց առաջին քայլից սկսւել է կռիւը և շարունակւել մինչև Վանի պատերի տակը, երբեմն մինչև Շատախ։

Բայց չշեղւենք։ Առաւօտ է։ Դեռ լոյսը հազիւ է բացւել և մենք արդէն տաճկական Քրդաստանում ենք. խումբը առաջ է անցել և միայն յետնապահները բաւական յետ են մնացել։ Լսւում է մի ինչ որ ձայն. ոմանք կարծում են, որ հաւար են կանչում։ Մենք ասպանդակում են ձիաները և հասնում ընկերներին։ Խմբապետն էլ է ասում, որ ձայնը հաւարի է և վալատին հարցնում է մի քանի տեղերի անուն՝ դիրք բռնելու համար։ Ապա կրկին անգամ առաջ ենք շարժւում, մտնում ձորը և

երեք քառորդ ժամից արդէն հասնում ենք յարմարաւոր վայր։ Ընտրում ենք դիրքերը, խումբը բաժանւում է եռեակների։ Սահմանագլխի կռիւը չէր խմբի նպատակը, բայց և այնպէս, եթէ այդ անխուսափելի էր, ցանկալի էր, որ որքան կարելի է երկրի խորքում տեղի ունենար։ Խմբապետը կատակով նկատում է. „այսօր մի քիչ վառօդի հոտ կը քաշենք, իսկ վաղը աւելի լուրջ ընդհարում կ'ունենանք“։ Զորակի արևելեան կողմի բարձրութիւնները պէտք է մեր տրամադրութեան տակ լինէին, իսկ արևմտեան սարերը ազատ և թշնամին էլ այն կողմից պէտք է գար. արևելեան դիրքերն էլ մէկ-մէկից բաժանւում էին մի ձորակով՝ հարաւային և հիւսիսային։ Հիւսիսային ամենաբարձր դիրքը, որը գերիշխում էր միւս բոլոր դիրքերի վրայ, պէտք է բռնէր խմբապետի օգնական Ադաշը իր երկու ընկերներով, հարաւայինը Սարքաշը՝ երկու ընկերներով, իսկ մնացածները այդ նոյն բարձրութեան զանազան աստիճանների վրայ. Մստօն, վալադ Խէչօն և ուրիշ երկու տղաներ պէտք է ձիաները պաշտպանէին թշնամուց, մի ապահով տեղ, ձորակում։

Մինչ այդ ոչինչ ձայն չէր լսւում. կարծում էինք թէ այլևս կռիւ չի լինիլ։ Բայց յանկարծ լսեցին հրացանի ձայներ. գնդակները թափւում էին դէպի ձիաները, դիրքերից հեռացածները վազեցին դէպի իրենց տեղերը։ Լսւում է խմբապետի հրամանը. „Տղե՛րք, կրակեցէ՛ք“։ Նրանք, որոնք ոևէ պատճառով հեռու էին եղել ամուր դիրքերից, վազում են յարմարաւոր տեղեր բռնելու։ Հրացանաձգութիւնը քանի գնում աւելի է տաքանում, ներքևից տղաները սկսում են „Կռւեցէ՛ք, տղերքը“, որը շարունակաբար բարձրանում էր դիրքից դիրք և դառնում ընդհանուր։ Հեռու դիրքերից լսւում էին երգի ուժեղ շեշտերը, ապա հրացանների որոտները։

Կռւի ամենատաք ժամանակ երևում է վանեցի վալադ Աւտօն. նա գալիս էր հեռից, ձիաների մօտից։ Եղած է 5-6 կռիւներում և ստացել է շատ վտանգաւոր վէրքեր։ Ահա նա, չափազանց հաստատ քայլերով, գնդակների տարափի տակ, բարձրանում է. մենք շտապեցնում ենք, որ շուտ դիրք բռնի, բայց նա ոչ միայն չէ արագացնում քայլերը, այլ կռանում և հաւաքում է մի ընկերոջ ծոցից թափւած թղթերը և յիշատակարանը։ Անսասան էր նա...

Կռիւը արևմտեան կողմից է. քրդերի մէկ մասը մեզ զբաղեցնում է նախօրօք իրենց համար ընտրած ամուր դիրքերից, որպէս զի միւս մասը իջնի գաղտնի կերպով ձորը, բռնելու մի քանի լաւ դիրքեր, և եթէ կարելի է, շրջան անել և շրջապատել մեզ նաև արևելեան կողմից։ Տղաներից մէկը այդ նկատում է և ձայն տալիս Սարքաշին, որ զգոյշ լինի։ Արդարև, չանցած մի քանի րոպէ, ձորը լցւում է քրդերով, և մի քանիսը ազատ կերպով բարձրանում են դիրքեր գրաւելու։ Բոլոր կողմերից տղաները հրացանները պարպում են դէպի այդ կողմը։ Մօտ երեք քառորդ ժամ տևում է հրացանաձգութիւնը և միանգամ ընդմիշտ ապահովւում է այդ կողմը։

Ցանկարծ, անսպասելի կերպով, արևելեան կողմից, որը կարծւում էր թէ կը պաշտպանի Ադաշից, երևում են քրդեր. մէկը վազէ վազ հասնում է մի մեծ ժայռի և դիրք բռնում. եթէ այդտեղ հաւաքւէին էլի մի քանիսը, մեր դրութիւնը անտանելի կը լինէր, կը մնայինք երկու կրակի մէջ։ Այդ բանը նկատում է ընկերներից մէկը և իսկոյն ձայն է տալիս ձիաների մօտ եղած ազատ ընկերներին և վալադ Խէչօյին. Խէչօն հասնում է, բայց մեր տղաները դիրք չունէին։ Մի քիչ հեռու լաւ դիրք կար, պէտք կար այն բռնելու, ուստի վճռւում է, որ Խէչօն կրակ բանայ, որպէս զի միւսը կարողանայ անցնել և բռնել դիրքը։ Ապա նա դիրքից կը կռւի և Խէչօյին դիւրութիւն կը տայ իր մօտ գալու։ Այդպէս էլ անում են։

Քրդերի բռնած առաջին դիրքից մօտ յիսուն սաժէն այնկողմը երևացին նոր մարդիկ, մէկը ձիաւոր։ Վալադ Խէչօյի գնդակից մէկը գլորւեց, արտասանելով այս խօսքերը. „Հայր, ես ընկայ“։ Այդ միջոցին քրդերից մէկը գոչում էր. „Աղա, մեզ բերում կոտորել էք տալիս“, և կամենում էր փախչել, բայց մի քանի քայլ չարած, նա էլ ընկաւ...

Հուսով լուր եկաւ, որ մեր ընկեր Սերոբը, ենթասպայ, գնդակ է ստացել ճակատից։ Նրա մահը կարծես մեզ ուշքի բերեց, և սկսեցինք հետաքրքրւել խմբապետի վիճակով. նա, օգնականը, բժիշկը և վալատ Աւտօն չէին երևում իրենց նախկին դիրքում։ Քրդերը մի քանի անգամ մօտեցել էին նրանց տեղին, մենք սկսում ենք կանչել, ձայն տալ, բայց ոչ մի պատասխան։ Մի ինչ որ անորոշ ծանր զգացում տիրում է բոլորիս։ Արդեօք սպանւե՞լ են...

Մութը ընկնում է. տղաները կամաց կամաց իջնում են ձորակը, շարունակ լսւում է բօռի ձայնը. կռիւը արդէն շատ մօտ տարածութեան վրայ է. ընկերներից մէկը արդէն մաուզէր ատրճանակն է գործ ածում. միջոց չտալու համար քրդերին բարձրանալու։

Խմբապետը իր հետ եղած ընկերներով չկայ. առանց նրան ճանապարհը շարունակել ոչ մի միտք չունի. եթէ խումբը ցանկանայ էլ, վալադները չեն առաջնորդի. մնում էր վերադառնալ Պարսկաստան. էլի մի քանի անգամ ձայն ենք տալիս խմբապետին և ընկերներին—ոչ մի պատասխան։ Զորը չորս կողմից շրջապատւած էր։ Նախ քան ամբողջ խմբի դուրս գալը՝ հարկաւոր էր, որ հինգ հոգի բարձրանային և դիրք բռնէին, այդ հինգից Սարքաշը և դրօշակակիր Խէչօն ինչ որ պատճառով յետ են մնում։ Իսկ երեքը բարձրանում են թէ չէ, իսկոյն և եթ հանդիպում են կանոնաւոր զօրքին և քրդերին. մի քանի գնդակ փոխանակելուց վերջը, յաջողւում է նրանց անյայտանալ թշնամուց։

Երբ մենք բարձրացանք՝ մեզնից մէկը նկատեց կանոնաւոր զինւորներին և քրդերին՝ մօտ 15-20 քայլ հեռաւորութեան վրայ։ Նրանք կրակ բաց արին. նրանց ուղղելով մեր գնդակները՝ ճանապարհ բացինք և իջանք աւելի ներքև։

Քառորդ ժամ չանցած, էլի մեզ ուղղում են գնդակների տարափ։ Անհագին տարածութեան վրայ կարևոր կէտերում կանգնած են զօրք և քրդեր։ Մեր ձիաները սլանում էին, և մենք երբեմն-երբեմն էինք կրակում։ Մօտ երեք ժամ անընդհատ գնում էինք դէպի Պարսկաստան։

Հետևեալ օրը երեկոյեան, մօտաւորապէս ժամը երեքին պարսկական Քրդարանի բարձր լեռներից մէկի վրայ ենք։ Տղաները տխուր են և մռայլ. խմբի իր նպատակակէտին չհասնելը, երկու ընկերոջ կորուստը, երեք ընկերների բաժանելը, խմբապետի և միւսների անյայտ վիճակը, լցնում էին տրտմութեամբ բոլորի սրտերը։ Սակայն այդ դրութիւնը յուսահատական չէր, այլ մի նոր աղբիւր այն համոզմունքի, որ կռւով, միայն կռւով

կարելի է արդարութիւն հաստատել այն գեղանի, բայց դժբախտ երկրի մէջ։

Ցանկարծ լսում է քիւրդ վալատի մելամաղձոտ ձայնը. նա երգում էր ժողովրդական-յեղափոխական մի երգ, Նորից յիշում ենք մեր խմբապետին, յիշում ենք բժշկին՝ այդ աշխոյժով լի անձնաւորութիւնը, որը թողել էր խաղաղ, հանգիստ կեանքը և ընտրել հայդուկի տաժանակիր դերը. յիշում ենք միւսներին ու տխուր նստում ձիերը. մեր մտքում ցտեսութիւն ենք ասում այս վեհ սարերին և ճանապարհներս շարունակում։

Շուտով հասաւ և խմբապետը իր ընկերներով։ Նոր դիրքերի մէջ կուի բռնուած թշնամու հետ՝ նրանք աջողել էին ճեղքել թրքական շարքերը և անսովոր նեղութիւններով հասել սահմանագլուխ...

Վալադ Աւոն կրծքից մի գնդակ էր ստացել և սպանուել։ Մենք երկու զոհ տուինք՝ ՍԵՐՈՒԲԸ և ԱՒՏՕՆ։ Թշնամին ունեցաւ՝ 6 հոգի սպանուած, 2 վիրաւոր։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

(ՊԱՀՏՕՆԱԿԱՆ)

Տարօնի հայոց առաջնորդարանը ուղղել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին՝ սուլթանի կառավարութեան գործած բռնութիւնների փաստական նկարագիրը, որը չնայած պաշտօնական գրութեան յատուկ չափաւորութեան, պատկերացնում է հայկական բազմատանջ գաւառի տառապալից վիճակը։ Առաջ ենք բերում այդ նկարագիրը նոյնութեամբ։

—

1904, յունիս 28

Տարօնայ գաւառին աւանդական եւ անանելի տառապանքները Զեզ յայտնի են։ Վերջին տեսութեան թողլով անոր վերջին տարիներուն կրած վշտերը՝ այս անգամ կը փութամ մատուցանել համառօտ նկարագիրը տարուս յունուարէն սկսեալ՝ Դաշտի Ժողովրդեան կլխուն հասած չարիքներուն։ Իրաւ՝ կոտրածները մեծ թիւ չեն կազմեր, բայց արդէն Մշոյ եւ յարակից գաւառակներու հայերը կենդանի մեռելներ են եւ իրենց տաժանակիր կեանքը սիրելի մարտիրոսութիւն մ'է որ կը շարունակէ եւ երթալով եւս քան զուս կը դառնանայ։

Ահաւասիկ.

1894 յունուար 23. — „Ֆէդայի կայ" ըսելով գիշերայ ժամը 3-ին Մշոյ ժանտարմներու, թիւրքերու, Նորշէնի մէջ եղած զօրքերու ու շրջակայ քիւրդերու կողմէ յարձակում կ'ըլլայ Ցունան գեղին վրայ. մեր ժողովրդին մէջ կը տիրէ սարսափ ու խուճապ։ Բոլոր տուները կը կոխուին, 21-է աւելի կիներ կը բռնաբարուին, գնդակով, խեղդամահ ու ցրտահար կը մեռնին 2 այր ու 4 հատ երեխաներ։ Ժողովուրդը կը ցրուի, առանին ամէն գոյքեր, եկեղեցական ամէն սպասներ կը կողոպտուին, 4-500 անձինք կարօտութեան կը մատնուին։ Այս խնդիր մեր փետրուար 2-ի տեղեկագրով բացատրած ենք, նոր մանրամասնութեանց պէտք չտեսանք։ Միայն կ'աւելցնենք, թէ նիւթական վնասը 60-70,000 ղուրուշի կը մօտիկնայ։

Յունուար 29. — Սէյտանցի Բաշէի Մողիկ ըսուած քիւրդը հինգ ընկերներով ցորեկ կը յարձակի շէյխ-իսուֆցի և սողգոմցի չորս անմեղ հայերու վրայ, որոնք իրենց նոր հարսը կը տանէին. աղջիկը կը բռնաբարուի, աղջկան հայրն և ազգականը կըսպաննուին ու սողգոմցի մ'ալ կը վիրաւորուի։

Մարտ 16. — Թշեցի Նասիպ ու Ֆաթէհ անուն շէյխերը տեղւոյն քիւրդերը կը գրգռեն իրենց բնակակից հայերը կոտորելու։ Յարձակումը տեղի կ'ունենայ մոլեգնաբար. կը վիրաւորուին Մըկրը Վարդանեան, Աւետիս Սրապեան, Աւետիսի հինգամեայ Մեսրոպ տղան, Տէր Աւետիս քահանան և Մուրատ Մելքեան. խոշտանգումներու չափը չկայ։ Խնդիրը աւելի պիտի ծանրանար, եթէ հայերը խոհեմութիւն չ'ընէին տուները փակուիլ և դռները գոցել։

Մարտ 18. — Ոստիկան զինուորաց յիսնապետ 30 ձիաւորով Ծխավու գիւղը կերթայ. իր ոստիկաններէն Խըշօ և Խամս, երեկոյեան, Զաչան Յարոյեանի տունը մտնելով՝ անոր յղի կին Լուսիկը կը բռնաբարեն։

Մարտ 22. — Խէյպիանցի Առաքել Տէր Աւետիսեանը, ցորեկ ժամը 5-ին Հերկերտ գիւղի մօտիկ կըսպաննուի Իսալը-Տահարզատէ Մէհմէտ Սէլիմէն, որ բարեկամութիւն կեղծելով հետը ընկերացեր էր։

Ապրիլ 3. — Ոստիկան զինուորաց յիսնապետը, տուրբ հաւաքելու պատրուակով՝ Օրքնոց գիւղի մանկամարդ հայ կիները ախոռի մը մէջ կը ժողուէ, կը բանտարկէ, կ'անարգէ, բերանին բանալով մէջ կը թքցնէ, աղբ կը լեցնէ, զոմանս կը խոշտանգէ և ասկէ՝ Ոսկեանի յղի կինը իր զաւակը կը վիժէ։

Ապրիլ 9. — Զըրիքցի խուլ և համր Իզրօ Մելքոնեան՝ Ցունան և Սոխգոմ գիւղերու միջև կը բռնուի քիւրդերէ, որոնք անոր բերանը, ականջներն ու աչքերը տիղմ լեցուցելով՝ տանջանօք խեղդամահ կ'ընեն։

Ապրիլ 10. — Աւրանցի գիւղապետ Ծերունի Յակոբ Պողոսեան իր արտերը այցելած ատեն՝ գնդակահար կըսպաննուի Պահճէ գիւղի քիւրդերէն։

Ապրիլ 21. — Զօրքերու կողմէ յարձակում Բերդակի վրայ, պատրուակելով թէ Ֆէդայի կայ, գնդակահար կըսպաննուին Յակոբ Օհանեան, Մելքոն Գրոյեան, տասնամեայ աղջիկ մը՝ Նուրղիկ Սարգսեան. իսկ 67 ամեայ պառաւ մը՝ Սալվի Հահնազարեան, քստմնելի տանջանաց կ'ենթարկուի, սրածայր հաստ փայտեր մուրճով ներս անցունելով... ահաբեկ և խոշտանգուած կը մեռնին՝ Կիկո Տօնէյեան, Մայրօ Մաթոսեան (որ զաւակն ալ կը վիժէ), Սրապիոն Անգրիտեան, վեցամեայ Կարիկ Մկրտչեան։ Ջրին մէջ խեղդամահ կ'ըլլայ. յաջորդաբար կը բռնաբարուին Մարիամ Հէյեան. 50 ամեայ Մաքօ Մաթոսեան, 25 ամեայ Ճավայիր Աւետիսեան, Բարսեղի կին Թավրէզ, Հումիք Քարօթեան, Խաչօ Գասպարեան (զաւակը վիժած)։ Գիւղացիներու բոլոր ունեցածները կը կողոպտուին, 19 շէնքեր կ'այրուին. թիւ կարօտեալց 181։

Ապրիլ 23. — Խնուսցի երեք թիւրքեր՝ Սասունէն վերադարձին՝ առևանգեցին առվարիջցի Մաքօ անուն մանկամարդ կինը ու Խնուս տարին։

Ապրիլ 25. — Մուշէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ ձորակի մը մէջ, գիւղացիներէն Խամ անուն մանկամարդ կինը, ցորեկ, զօրքերէ կը բռնաբարուի։

Մայիս 4. — Սուլուխցի Յովակի կինը, քոյրը Հուշան և Սատոյի կին Վարչէն՝ կամուրջին մօտ ցորեկ կը բռնաբարուին գիւղին մէջ գտնուող զօրքերէն։

Մայիս 5. — Բաղմաթիւ զօրքեր ու ոստիկաններ, առաջնորդութեամբ զապթիե Ահմէտ պէյի, և քիւրդ աշիրէթներ՝ Մուսայ պէյի տղայ Խասիմ պէյ, հաճի Ֆէրօ

(պալագլը նշանաւոր հարստահարիչ), ինչպէս և Թլքեցի չէյխեր՝ կը յարձակին Մկրագոմի վրայ։ Կըսպաննուին ռէս Մխօ Պօղոսեան, Հլօ Հակոբեան, Մարտօ Սափարեան. իսկ Սալվի անուն աղջիկ մը, Մարգարիտը և իր երկամեայ երեխան խոշտանգումներէ մեռան։ Կը վիրաւորուին Իգնօ Տօրգօյեան, Պետօ Վարդանեան, Քիչմիշ Մարգարեան՝ սուինով։ Զաքար Մխօյեան, Արիկ Աղաճանեան՝ գնդակով։ Խուտրաթ ու Խաթուն անունով կիներ իրենց մանուկները կը վիժեն։ Կը կողոպտուի եկեղեցին, բոլոր սպասները կը սրբապղծուի, կ՚այրուի 29 շէնքեր, յափշտակութիւն գիւղական բոլոր ստացուածոց. Թիւ կարօտելոց 448։

Մ ա յ ի ս 5. — Խասգիւղացի երկու հայ մշակներ՝ Մխօ Սրփէյեան, Մէլօ Մկրօյեան, իրենց արտերուն մէջ կըսպաննուին աւարառու քիւրդերէն։

Ցրօնքի մէջ նստող զօրքերու պալիթը պատրւակով մը լեռ կը ղրկէ Սուլն գիւղացի երկու պատանիներ՝ Տ. Մուշեղի և Ղահնօրեան Կրպօյի տղաքներ, անոնց ետևէն երեք քիւրդեր ալ, որոնք երկու տղաքներ ալ կըսպաննեն։ Նոյն օր Ցարնիստի մէջ՝ կ՚այրուի 5 շէնքեր և Ջէրբիքիրէն 14 եզներ կը յափշտակուի։

Մ ա յ ի ս 6. — Երիզակցի ճուլհակ Պետրոս և Աւօ Գէորգեան՝ պալաքլը Ղապապ, Փիրան, Իւզէր անուն քիւրդերէն կըսպաննուին։

Մկրագոմի վրայ գացող խումբերը կը յարձակին նաև Ալիգլըռնի վրայ, ուր կըսպաննեն Պշօ անունով հայ մը, եկեղեցին ու գիւղին մեծ մասը կը կողոպտեն, ժողովուրդը պահ մը կը ցրուի, բայց յետոյ կը հաւաքուի։

Նոյն օրը ոստիկաններ, զօրքեր ու քիւրդեր կը յարձակին նաև Պրմերտ գիւղի վրայ կէս օրէ յառաջ, 2,800-է աւելի բազմութեամբ։ Կըսպանուին Պետրոս Հլէյեան, Սնճօ Զաքարեան, Սկնօ անուն երեքամեայ տղայ մը ոտքերու տակ կը ճմլուի, Խազալ անուն կինը դաշոյնահար խոշտանգումէ կը մեռնի, ինչպէս նաև Սահակ Պետրոսեան 8ամեայ տղան. կը բռնաբարուի Դեզօ Մկրօյեան 60ամեայ կին մը, Զունօ Կիկօյեան իր զաւակը կը վիժէ, ինչպէս և Միքէլ Սանամը։ Բազմադարեան եկեղեցին կը կողոպտուի, կը սրբապղծուի, գիւղացիներու բոլոր ինչքերը կը թալանուին, քանի մը տուներ կ՚աւերուին. Թիւ կարօտելոց 435։

Մ ա յ ի ս 12.—Ճիպրանլը ձիաւոր զինուորներ ու բիւրդ հազարապետ Շալօ, որդին Սիւլէյման և ուրիշ բազմաթիւ քիւրդեր՝ գիւղը աւրելու և զայն գրաւելու նպատակով կը յարձակին Տէրփկի (Աշտիշատ) վրայ. կըսպաննուին Կիրակոս Ցարէյեան, Նատօ Սրգէյեան հերուները, Պետրոս Գէորգեան, Մարտէ Սրգէյեան. իսկ Կունճոյի երկու տղաք՝ Կարապետ և Ցարթէնը՝ մօր աչքին առջև կըսպաննեն ու կը յօշոտեն. առաջինին մարմինն ալ կը տանեն ի Սալըրիկ նախատելու. կը վիրաւորեն Նախորդ Աբրէն, պատկառելի Հայրապետին Ներական դամբարանը կ՚անարգեն, կը քայքայեն, եկեղեցին կը կողոպտեն, մէկ մասը կ՚այրեն. Ժողովրդի բոլոր ունեցածը կը կողոպտուի և կը ցրուի ասդին անդին. Թիւ կարօտելոց 241։

Մ ա յ ի ս 15. — Պնտխներ գիւղացի Պաղդասար Օհաննեանը կըսպաննուի պալագլը Ֆեհլեթ և Զաթօ անուն քիւրդերէն։ Այս գիւղը հերու ամբողջովին կողոպտուած էր պալագցի Սէլիմէն։

Մ ա յ ի ս 16. — Սէյտանցի Ազիզ և Թափօ անուն քիւրդերը խումբով կը յարձակին Ապլպուհարի հայոց վրայ, կըսպաննեն Էլօ Խաչօյեանը. Գէորգի կին Նազօն աղջիկ մը կը վիժէ. եկեղեցին ու մաս մը տներ կը կողոպտեն. կարօտեալք՝ 165։

Մ ա յ ի ս 17.—Խումբ մը զօրքեր՝ գիշեր Առինջվանք ու Տափնայ գիւղերը կերթան և տեղացիներէն Աստուածատուր Ղահինեանի, Արթին Բարօյեանի բնակութեանց տուները կ՚ուզեն խորտակել. վերջինին տունը կը մտնեն ու կողոպուտներ կ՚ընեն։

Մ ա յ ի ս 18. -- Ոստիկանապետ Իզզէթ պէյ Ղարգկօգայ, կը պաշարէ զայն հարիւրաւոր զինուորներով և ոստիկաններով. փէգայի և զէնք կը փնտռէ, այս պատճառով գիւղացիները կը չարչարէ. տուները խուզարկուած ատեն՝ գոյքերը կը կողոպտուին։

Մ ա յ ի ս 20. — Ոստիկանապետը և հետևորդք նոյն նպատակով Ցրօնք կուգան։ Կը ձերբակալեն Մուրատ ու Միսակ անուն երիտասարդները և ուրիշներ։ Կը բռնադատեն որ զէնքերը յանձնեն։ Զարաչար կը տանջուին Մուրատն ու Միսակը. մերկ կը խարազանուին, գլխիվայր կը կախուին, ամօրձիքները գալարել կուտան. 20-30 կտոր զէնքեր ալ հայերէն կը խլեն։

Մ ա յ ի ս 21. — Պալագլը Իւսուֆ չավուշ, որ բռնի կը տիրապետէ Ըմլակ գիւղի հայոց վրայ, այս անգամ ալ իր պարագաներէն Կեամօյի Ուսէ, Նատիր, Սէլիմ անուն քիւրդերը հոն կը բերէ, հայոց տները կը գրաւէ և ժողովուրդը սարսափահար կը փախչի։

Մ ա յ ի ս 22. – Ճպրանլը գայմագամ Իպրահիմ պէյ իր վեց ծառաները կը ղրկէ Բաղու, որուն հողերը գրաւելու ետևէ է (Ս. Կարապետի վանքին մէջ) ու սպաննել կուտայ ռէս Ցովէն, եղբայրը Մկրօն, որդին Զազօն և տունը կը կողոպտէ։

Մ ա յ ի ս 24.—Ոստիկանապետ Իզզէթ պէյը՝ Ալիճան, Շէյխ Իւսուֆ, Ախճան ևն գիւղերը խուզարկելէ վերջ, զօրքերով, ոստիկաններով և քրդերով յանկարծ կ՚ընկնին Կուրավու գիւղին վրայ և արտի մը մէջ կըսպաննեն Բարսեղ Ամիրխանեան, Գասպար Իկիթեան, Թովմաս Մխիթարեան, Նազար Արթինեան, Յակոբ Յովհաննէսեան, Արշակ Արթինեան, Մխիթար Սարգիսեան։ Կը վիրաւորուին Կիրակոս Սուարեան, Գէորգ Ստեփանեան. իսկ Տիգրան Յարութիւնեան և Միսակ Յովհաննէսեան տղաք խեղդամահ կ՚ըլլան Արածանիին մէջ. կը բռնաբարուին Տօնօյի կին Հավսէ, Յակօյի և Նազարի նորահարս կիները, Զունր Էլօյեան 15ամեայ աղջիկը և աղջիկ մ՚ալ Խանօ Մարգարեան։ Շատ մը տուներ կը կողոպտուին. գիւղին $^2/_3$ մասը օրապահիկի կարօտ է։

Մ ա յ ի ս 25. — Ոստիկանապետը Գոմեր գիւղը կը պաշարէ, ուր կային Սասունի հայերէն շատերը. բարեբախտաբար գիշերը վրայ կը հասնի, հոն գտնուող սասունցիք և գիւղին ժողովուրդը կը փախչին, այն ատեն կըսպաննուին Ըրքէ Մելքոնեան և Մանէ Վրդոյեան՝ Սասունի Ալիանք գիւղէն։ Շէյխիւսուֆցի Պղտօ Խանդիլեանը ոստիկաններէն կըսպաննուի ցորեկ։ Ուրուղցի Ղուկօյի եղբայր Պետօն չարաչար կը վիրաւորուի պատըրգանլը ըսւած քիւրդերէ։

Մ ա յ ի ս 26.—Սասունցի կարօտեալ 4-500 անձերը կուսակալ պէյի հրամանով Մուշէն հեռացնելու համար Մշոյ ոստիկանութիւնը սոսկալի ճնշումներ ի գործ կը դնէ անպաշտպան կանանց և երեխայոց վրայ. տապարով անոնց բնակութեան դռները կը ջարդուին, աղջիկներ, կիներ կը մարին, կը խելագարին, երեխաներ ոտքերի կոխան կը մեռնին և քաղաքէն դուրս տարուածներէն՝

Դաւօյի աղջիկ Եւան, Կրպէյի կին Նատօ զօրքերէ կը բռնուին և զօրանոցի մէջ կը բռնաբարուին։ Արօքէ Սիմօնեան անուն կին մ'ալ Գսունի գիւղ տարուելէ վերջ կը խոշտանգուի չարաչար ու կը հիւանդանայ։

Մ ա յ ի ս 27.—Ոստիկանաց զապիթ չէրքէզ Ահմէտը՝ խումբ մը ոստիկաններով՝ Ալիճան կերթայ ֆէդայի և զէնք փնտռելու։ Տեղացի հարստահարող թիւրք Քիարիմի հետ միացած՝ կը ձերբակալէ և տանջանաց կ'ենթարկէ նախ Սրգօն, յետոյ անոր տղան Տիգրանը և ուրիշ երկու երիտասարդներ՝ Սեդրակ Այվազեան և Պաղտասար Եղիկեանը. կը մերկացնեն, կը խարազանեն, սիւներու կապելով կը ծեծեն, հորերէ կը կախեն գլխիվայր, ամորձիքները կը գալարեն մինչև որ մարին, տաքցած երկաթով կը խարեն, նստատեղերէ սրածայր փայտեր կ'անցունեն։

Մ ա յ ի ս 29.—Մշեցի ապուլէթի Ռաշիտ, Իպրահիմ Իւսուֆ եւն թիւրքերը կըսպաննեն Ոսկեան Մանուկեան պատանի մը, ապա յարձակում ոստիկաններու, զօրքերու և քիւրդերու Առաղ գիւղի վրայ. ժողովուրդը կը ցրուի, տուները կը կողոպտուին. խոշտանգումէն կը մեռնի Աղբուլթ Յարօյեան կինը. նոյն երեկոյ կ'այրուին 6 տուներ և այդ տուներու մէջ բոցերուն զոհ կ'ըլլայ Գէորգեան տղայ մը և Լուսիկ անուն երկամեայ աղջիկ մը։

Մ ա յ ի ս 30.—Քոլոսեցի Կենճր անուն քիւրդը և ընկերներ՝ չարաչար կը վիրաւորեն Շմլակցի Սարգիս Գրօյեան և Սխիկ Գրէֆեան։ Սասունցի Թումասի կին Հառօ, Մշոյ մօտիկ, զօրքերէն կը բռնաբարուի. խասգիւղցի Տ. Մանուէլ քահանայ Բրդէեան Շմլակ գիւղէն վերադարձին՝ հաճի Ֆէրօյի եղբօր որդի Խասիմ անուն քիւրդէն կըսպանուի. Նա է, որուն ֆրանսիական հիւպատոսը հիւրընկալած էր մայիս 5-ին։ Ղարց գիւղացի Պօղոս Օհնէսեան՝ գիւղին մօտերը կըսպանուի խնկըրվանցի Աճէմֆար ըսւած ոճրագործէն։ Բերդակցի Սարգսի աղջիկը և Հլօյի կին Կուլէն՝ գիշեր ատեն՝ իրենց տուներուն մէջ խուժած զօրքերէն կը բռնաբարուին։ Պոսթաքենի գիւղապետ Տօրտօ և Դանիէլ ու Պօղոս անուն գիւղացիք՝ յարձակում կը կրեն, ցորեկ, Ճիպրանցի Սատօյի լաւուկ Միրզօ և հօրեղբայր Ճնտօ անուն քիւրդերէն ու իրենց մշակներէն. կըսպաննուին. անոնց մարմինները կը յօշոտուի ու կ'անհետացուի, թող չտալու համար որ թաղուին։ Դըլվնքի գիւղապետ Մխիթար Տ. Անտօնեան իր տան մէջ կըսպաննուի օրկուցցի Կօրօյի Ահմատ և Ահմէ անուն քիւրդերէն և անոնց ընկերներէն։

Մ ա յ ի ս 31. — Կրկին ոստիկանապետ Իզզէթ պէյ, հարիւրաւոր ոստիկաններով և շրջակայ գիւղերու մէջ զետեղուած զօրքերով, իրիկուան ժամը 10-ի ատենները, կը յարձակի Գոմեր գիւղի վրայ ու կը պաշարէ զայն. անմիջապէս հրացանաձգութեան կ'ենթարկեն. ժողովուրդը սարսափահար կըսկսի փախչիլ անտառախիտ ձորակէ մը. խուճապին ատեն կըսպաննուին գիւղապետ Սարգիս Յովսէփեան, Մարկոս Սարգսեան, Կիրակոս Մկրօյեան, Օհան Մկրտիչեան և Խզամ Վարդանեան անուն կին մը, զոր փորէն կը մորթեն... Կը վիրաւորեն Յովիկ Մկրօյեան, Սարգիս Տալօյեան, Սանամ, Նուպար և Մարիամ անուն կիները ու Սողիկ անուն աղջիկը։ Օհանի կին Էմօն կը վիժէ իր զաւակը։ Արթին Կարապետեան, Արամ Օհանեան և Մարտօ Արթէնեան անուն տղայ մը կը խելագարուին. 2 եկեղեցիք և բոլոր տուներ ու ժողովրդական ստացուածք կը կողոպտեն, ժողովուրդը կը ցրուի. կ'այրուին 32 շէնքեր եւն. թիւ կարօտելոց 463։

Յ ո ւ ն ի ս 1.—Ոստիկանապետը նոյն բազմութեամբ կը պաշարէ նաև Ս. Յովհաննու սագարան Տատրագոմը, տուները ու կենդանիք կը կողոպտուին. կըսպաննուին Մօրքէ Թամօյեան, Խաչիկ Սագօյեան, Ստեփան Օսէեան երիտասարդները. ժողովուրդը կը ցրուի. թիւ կարօտելոց 151։ Նոյն օրը կը կողոպտուին նաև Պլէլ գիւղի հայոց բոլոր գոյքերը. ժողովուրդը կը ցրուի. թիւ կարօտելոց 125։

Յ ո ւ ն ի ս 2. — Փողրկովլի գիւղապետ Ռաշօն կըսպաննուի գիւղին մէջ՝ տեղւոյն պէյերէն։ Խճանցի Յունան Ղանտիլեան, Սէյաթ Նիրօյեան և Գասպար Ղանտիրեան կըսպաննուին գիւղի արտերուն մէջ՝ սէյտանցի ըսւած քիւրդերէ։

Յ ո ւ ն ի ս 3.—Ուռողցի Գրօ Մէսթեան, Օհան Պլընգօյեան կըսպաննուին, իսկ Ղուկէ Գասպարեան. Խուրշուտ Ճարկօյեան և Պետրոս Գասպարեան կը վիրաւորուին իրենց գիւղին մօտերը՝ Մեզրէ Մահմէտի, Վէլի, Ահմէտ, Իւսուֆ եւն քիւրդերէ։

Յ ո ւ ն ի ս 5. — Գեղաշէնցի Խուրշուտ Տէլօյեան, Տօնիկ Գրօյեան՝ իրենց գեղը երթացած ատեն՝ ճամբան քրդերէն կըսպաննուին։

Յ ո ւ ն ի ս 6.—Առաւօտ ժամը 4-ին, ոստիկանապետը՝ ոստիկաններով, զօրքերով և մշեցի թիւրք ու քրդերով՝ կը յարձակին Դէրկէվանք գիւղին վրայ „ֆէդայի կայ" ըսելով, մինչդեռ ոչ ոք գտնւեր է հոն, և արտերու ու տներու մէջ զբաղւող հայերէն կըսպաննեն՝ Վրդօ Պօղոսեան, Մեսրոպ Պօղոսեան, Պղտօ Խաչիկեան, Պետրոս Արթինեան, Շահնազար Զատօյեան, Արշակ Զաթօյեան, Մխիկ Գրիգորեան, Գ·հօ Սրգօյեան, Մարտիրոս Մկրտիչեան, Մարտիրոս Երէցեան, Գրիգոր Նշօյեան. կը վիրաւորեն՝ Խաչիկ Յովհաննէսեան, կը կողոպտեն շատ մը տուներ։ Նոյն միջոցին կըսպաննուին ալիզուլումցի Մուրատ Արթինեանը և Դէրկէվանքի մէջ գտնւող առաղցի Մխիկ Գուլօյեան, Մուշեղ Փարօյեան. կը բռնաբարուին առաղցի Հռոս Տօնօյեան, Հռոմիկ Մկրտիչեան, Թագուհի Մնօյեան, Տէր Կարապետի կինը, Տիլպար Խաչօյեան, Շուշան Խաչիկեան Առաղի մօտերը։ Թիւ Առաղի կարօտելոց՝ 621, Դէրկէվանքի՝ 314, գիւղին $^2/_3$ մասը։

Յ ո ւ ն ի ս 7.—Զապթիյէ Ագէ՝ ոտքի ներքև ճմլելով կըսպաննէ եղկարթցի Տիգրան Օսէսեան 2ամեայ տղեկը։

Յ ո ւ ն ի ս 8.—Խըզըլաղաճցի Գասպար Սարգիսեան՝ գիւղին մօտ գնդակահար կըսպաննուի հաճի Ֆէրօյի լաւուկ Օհանէն։

Յ ո ւ ն ի ս 10.—Տատրագոմցի Կուլէ Օհանեան, Սառէ Խաչօյեան, Աննօ Օսմանեան՝ կը բռնաբարուին Ս. Յովհաննու վանքը կեցող զօրքերէ, ցորեկ և հրապարակաւ։

Յ ո ւ ն ի ս 12.—Առվառինջցի Յակոբ Փողոտեան իր արտին մէջ աշխատած ատեն՝ կըսպաննուի հաճի Ֆէրօյի Հասան անուն տղայէն։ Կէլիէկընմանցի Արթին Օհանեան, որ վիրաւոր ձերբակալւած բանտը կը հիար, առանց դատավարութիւն մը կրած ըլլալու, կը մեռնի բանտին մէջ։

Յ ո ւ ն ի ս 20.—Բռնաշէնի Կծանք գիւղի Վարդանի աղջիկ Խաղալը՝ կ'առևանգւի պալագքի Միրխան անուն քիւրդէն, որ 6 ոսկի խ ա լ ա ն առնելով՝ կը ծախէ զայն կծանքցի պալաքը Սղեր անուն քիւրդին։ Ալիճանցի Պետօ Ներսէսեան կըսպաննուի երեկոյեան ժամը 2-ին իր տան դրան առջև՝ Քերիմ աղայի թելադրութեամբ՝ երեք քիւրդերէ։

Այս տարուան զոհերու թիւն է՝ 109 սպաննւած, 29 վիրաւոր, 47 բռնաբարւած, 9 վիժած, 2 առևանգւած,

11 եկեղեցիներ սրբապղծուած։ Ընդհանուր կարօտելոց թիւը դաշտին մէջ՝ 5,324։

—

Այս տեղեկագիրը պատկերն է միմիայն Տարօնոյ դաշտի վերջին 2-3 ամսայ տառապանքներուն։ Դուք գիտէք, թէ այս վշտերը տարիներով շղթայուած՝ կ'իջնեն, կը քամեն ու կը մրկեն մեր դժբախտ ժողովուրդը։ Պատճառը՝ յեղափոխութիւնն է, իսկ նպատակը՝ մեր գոյութեան ջնջումը։

Թողունք անցեալը—նոյն նպատակով 1899-1900-ին, դաշտի բազմաթիւ գիւղերը՝ զօրքերու, ոստիկաններու և քրդերու յարձակմանց ենթակայ եղաւ. և սպաննուեցան անխնայ՝ վարդապետ, քահանայ, գիւղապետ, գիւղացի, կին և երեխայ 235 հոգի,—թողունք բռնութիւններն, առևանգութիւններն ու անհաշիւ կողոպուտները։ 1901ին աւելի կատաղութեամբ հարիւրաւոր ձերբակալութիւններ, աւարառութիւններ, սարսափ և աւեր. 115 սպաննութիւններ անմեղ հայերու. ստուարաթիւ ընտանիքներու, օճախներու քայքայումն, ի տարապարտուց շատ դժբախտներու բանտերի մէջ հեղձամղձուկ մեռնիլը, Սասունի և թէ դաշտին մէջ՝ Սպաղանք, Զորեր, Եղկարթ, Խտան, Հիթենք, Գեղաշէն, Շուշնամերկ գիւղերու, նաև Մառնիկ, Բնտրղներ, Տալաոն, Մոկունք, Կէլխոյ գիւղերու աւերածութիւնը։ Ու տագնապը կանգ չառաւ. 1902-ին և 1903-ին թալան և սպաննութիւններ, առևանգութիւններ ու բռնաբարութիւններ, ասոնց հետ համընթաց՝ հարկահաւաքութեանց ու կեղեքմանց չարիքները՝ ժողովուրդը օրհասական վիճակի մէջ դրին. կեանքն ալ անտանելի դարձաւ բացարձակապէս. այլևս ժողովուրդը ամենևին տէր չէր և չէ իր կեանքին, իրաւունքին, իր պատուին և ստացուածքին։ Ինչպէս շատ ցայտուն կերպով կ'երևի հարստահարութեանց փշալից այդ փունջէն, և ահա պայթեցաւ այս ահաւոր աղէտն ալ, որուն մէջ կը տապլտկայ ժողովուրդը, որ արդարև այսօր լաւագոյն կը համարի մահը, քան յարատևութիւնն արդի զարհուրելի տուայտանքին։

Առ այս կը մատուցանեմք Ձեր ուշադրութեան՝ արիւնոտ ցուցակը Սասնոյ և Մշոյ դաշտի ջարդերուն և խրժդըժական կոտորածներուն, որոնց նկարագիրը կը սոսկանք պատրաստելու։ Արկածաւոր ժողովրդեան ներկայացուցած ներկայ ցուցակներով՝ Սասնոյ հինգ շրջանակի (Կէլիէ-կուզան, Շատախ, Խիան, Տալորիկ և Փսանք գաւառակի մի մասի, ընդամէնը 42 գիւղերու (ագարակներ մեծ գիւղերուն միացած) կոտորածն է ըստ այսմ՝ 2809 այր, 2,193 կին, 2771 երեխայ — ընդամէնը 7773։ Մնացեալ կարօտեալները 8854։ Վնասուած ու կողոպտուած են 49 եկեղեցիներ, այրուած 2,262 բնակութեան շէնքեր, որոնք կը պատկանէին 1,369 բազմանդամ ընտանիքներու։ Ցուցակը կը ներկայացնէ նաև նիւթական անդարմանելի վնասներ։ Ներփակ է նաև դաշտի աղէտին ցուցակն ալ։ Առայժմ՝ 14,178 արկածաւորներ ունինք, անօթի, մերկ ու թշուառ, որոնք կարօտ են գերագոյն միխիթարութեան ու մեծագոյն նպաստներու։ Եթէ բարերար անօրէնութիւններ չհասնին, աւելի սոսկալի պիտի ըլլայ թշուառութեան վտանգը՝ կոտորածի աղէտէն։ Այս անհուն թշուառութեան առջև՝ կը դիմենք և կ'աղաչենք, որ հաճիք անյապաղ նպաստներ հասցնել՝ թշուառութեան ճանկերէն ազատելու ձեր խեղճ հօտը։

Եթէ հնար է պիտի խնդրեմ, որ բարեհաճիք Եւրոպայի մարդասիրական հաստատութեանց և Կարմիր խաչի մարմիններու ուշադրութիւնը հրաւիրել՝ այս բիւրաւոր տառապողներու վրայ։

Առաջնորդական փոխանորդ Տարօնոյ
(Ստորագրութիւն)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ-ՍԱՄԲՐԷԵԱՆ

(ՀՐԱՅՐ-ԴԺՈԽՔ)

Գրող-ռազմիկ...

Մէկը այն քաջերից, որոնք առաջնորդեցին ապստամբ Սասունը վերջին արիւնահեղ ճակատամարտներում և զէնքը ձեռին նահատակեցին։ Մէկը այն հազւադէպ գործիչներից, որոնք հաւասար հմտութեամբ գիտեն վարժեցնել և՛ սուր և՛ գրիչ։ Մէկը այն սակաւաթիւ ընտրեալներից, որոնք թէև սնուած բարբարոսութեան ու անծայր տգիտութեան գրկում, հրապարակ են գալիս փայլուն մտաւոր ընդունակութիւններով՝ իբրև հռետոր-պրոպագանդիստ, իբրև գրող-հրապարակախօս...

Կարդացէք Դժոխքի երկար, սրտառուչ տեղեկագիրները հայաստանցու ամենօրեայ հարստահարութիւնների մասին, կարդացէք մանաւանդ նրա կոչերը տագնապի միջոցին, ուղղուած հայութեան, նրա բողոքները՝ ուղղուած մարդկութեան, քաղաքակիրթ աշխարհին... Ցաւոտ ժողովրդի հարազատ զաւակը միշտ լալիս էր, ցնցող, աղիողորմ լացով և անկարելի էր լսել նրան, առանց յուզմունքի... Մի հարուստ ու բազմակողմանի պարունակութիւն, որի ամէն մի տողից արիւն է կաթում, մի ճոխ ու նկարուն լեզու, որ գիտէ յուզել ամենապաղ հոգիներն անգամ, մի ճկուն ու կենդանի ոճ, որ խորապէս անհատական դրոշմ է կրում և իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ կարող է օրինակ լինել թիւրքահայ գրողներից շատ շատերին։ Նրա ոճի ու լեզուի, խօսքի, հայեացքի, ամբողջ կերպարանքի մէջ մի հմայիչ բան կար, որը չնայելով փոքր ինչ շեշտուած անհատականութեան, գրաւում էր սրտերը, գերում էր ամբոխին և 10 տարի շարունակ առաջնորդում էր մեր հերոսին յեղափոխական փշոտ ճանապարհով...

Այո՛, 10 տարի... Յեղափոխականի համար մի յաւիտենականութիւն... Սասունի առաջին ցնցումներն էին— 1894 թուի—որ ծնունդ տուին Դժոխքին, և այնուհետև՝ որքա՜ն փորձութիւններ, որքա՜ն արիւններ անցան նրա գլխով...

Նա ծնել է 1866 թուին, Սասնոյ Խուլը գաւառակի Ահարոնք գիւղում։ Դեռ մանուկ էր, երբ իր ծնողները քրդական բռնութիւններից ստիպուած, մի քրէական խնդրի առթիւ գաղթեցին Մշոյ դաշտ և հաստատուեցին Ղըզըլաղաճ գիւղի մէջ։ Հայրը քահանայ էր և սիրում էր ուսումը։ Որդուն նա տուեց Ս. Կարապետի վանքի դպրոցը, որ այն ժամանակ կանոնաւոր վիճակում էր գտնուում։ 1890 թուին Արմենակը աւարտեց, ստանալով միջակ կրթութիւն։

Հէնց այդ ժամանակներից էլ սկսւում է նրա յեղափոխական կեանքը։ Մուշում նա գտնում է գաղափարակից ընկերներ, կազմում է նրանցից առաջին յեղափոխական խումբը։ Դրանից առաջ նա ընկերների հետ գործադրում էր յաճախ թիւրքերի և քրդերի դէմ „ակն ընդ ակն"ի օրէնքը։ Գիշերները գաղտնի դուրս էր գալիս տնից, միանում էր ընկերներին և գնում էին վրէժխնդիր լինելու հայի ինչքը յափշտակողներից։

Գիւլիզարի առևանգումից ի վեր վրէժխնդրութեան փորձերը սովորական էին դարձել, իսկ 1890-ին արդէն յեղափոխականները հրապարակ եկան որոշ ծրագրով։

1891-ին Մուշ է գալիս Միհրան Տամատեան, իբրև հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչ և տեսնում է, որ այնտեղ արդէն կայ անանուն մի կազմակերպութիւն, գործնական հողի վրայ։ Տամատեան իսկոյն կապ է հաստատում նրա հետ և Արմենակ դառնում է իր գործակիցը։ Շատ անգամ մէկտեղ խորհել ու վճռել են հարցեր. մէկտեղ շրջել են Սասունի գիւղերը։ Տամատեանի ձերբակալումից յետոյ, երբ Մուրադ յաջորդեց նրան, Արմենակ աւելի վճռական դարձաւ. նա միանգամից գրկեց գործունէութեան բոլոր ձևերը—թէ զինուոր էր, թէ պրօպագանդիստ և թէ թղթակից։

1894-ի Սասունի դէպքերից յետոյ, Դժոխքը, որ անձամբ մասնակցել էր մի քանի ընդհարումների, ժամանակաւորապէս թողեց երկիրը։ Ամիսների ընթացքում շրջում էր Կովկասում, Սև ծովի ափերում, Ռումանիայի, Բուլգարիայի հայ գաղութներում, իր ազդու քարոզներով ոգևորութիւն ու հետաքրքրութիւն էր շարժում թիւրքահայ պանդուխտների մէջ, յորդորում էր նրանց վերադառնալ Մայր-երկիր...

Ամէն տեղ կարելի էր տեսնել նրան՝ շրջապատուած մտախոհ երկրացիներով, որոնք գլուխները կախած՝ պատկառանքով լսում էին նրա յորդորները, յաճախ յանդիմանութիւնները...

Դժոխքի համար շատ էլ քաջալերական չէր այդ պտոյտը։ Երկրից մեկնելիս՝ նա վստահ էր, որ խրախուսանք և կատարեալ աջակցութիւն պիտի գտնէր այն կազմակերպութեան կողմից, որի զինուոր էր գրուել նա, բայց յուսախաբուեց։ Ժամանակին պարզուած են այդ յուսախաբութեան պատճառները. ապարդիւն ենք համարում վերստին յիշատակել։ Այնուամենայնիւ „հնչակեան" անունը Դժոխքը առժամապէս պահեց իր վրայ և քառասուն հոգուց բաղկացած իր խմբով գիմեց Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան աջակցութեան։ „Դաշնակցութիւնը" դրեց նրա տրամադրութեան տակ իր ամենալնտիր զէնքերը։ 1895-ի օգոստոսին, երբ ջարդի ուրուականը սպառնալից նկարուել էր արդէն հայոց հորիզոնի վրայ՝ Դժոխքի խմբի մի մասը Աշոտ-Թաթուլի (Արամ Արամեան) խմբի հետ միաժամանակ մտաւ երկիր։ Իսկ ինքը 15 հոգով անցաւ սահմանը ճիշդ այն ժամանակ, երբ կոտորածի ալիքները հասել էին Բասեն։ Մեծ հմտութեամբ ու քաջութեամբ կուելով, նա փառաւոր յաղթութիւն տարաւ Դալիբաբայի շրջակայքում և ահագին վարկ տուեց ինքնապաշտպանութեան գործին։ Մնալով այնուհետև երկրում՝ Դաշնակցութեան գործիչների ու խմբերի հետ անսովոր եռանդով գործում էր Բասենի գիւղերում՝ քաջալերելով ու զինելով ժողովրդին։

Անարդ մատնութիւնը եկաւ ժամանակաւորապէս անջատելու նրան սիրած ժողովրդից ու նուիրական գործից։ Դժոխք ձերբակալուեց Աշոտ-Թաթուլի հետ. միաժամանակ գրաւուեցին Դաշնակցութեան 70 զէնքերը։ Ազատութեան երկու մատաղ զինուորները ենթարկուեցին մի ճշմարիտ ինկվիզիցիայի։ Երկուսն էլ սակայն ամիսների սոսկալի տանջանքների տակ, պահպանեցին յեղափոխականի անարատութիւնը, հրաժարուեցին ուևէ խոստովանութիւնից։ Իրենց անունները միայն ստիպուած եղան յայտնել, քանի որ տեսան, որ չեն կարող ճողոպրել իրենց նախկին ընկեր դաւաճան Աղբայէլի [1]) յայտնութիւններից, որը իրենց ներկայութեան տեղեկութիւններ էր տալիս կառավարութեանը։ Դատարանը մահուան վճիռ տուեց, բայց ընդհանուր ներման ժամանակ Դժոխքը բանտից ազատուեց և կառավարութեան ձեռքով ուղարկուեց Մուշի դաշտ, իր բնակավայրը, ուր, սակայն, շարունակեց մնալ խիստ հսկողութեան տակ...

Գիւղի գրագիրն է դառնում, բայց շարունակում է թղթակցութիւններ ղրկել „Դրօշակ"ին և իբրև խաղաղ գործիչ՝ իր խորհուրդներով ու գիշերային պրոպագանդով օգնում է Սերոբ-Աղբիւրի գործին։

1898-ին Սաքօն, որ Սասուն գնալու համար երկիր էր մտել, ձերբակալուում է Ղըզըլաղաճի մէջ և դապատճառ է լինում նաև Դժոխքի ձերբակալման. սակայն երկար չէ մնում բանտում։

Այսպէս խաղաղ շարունակում էր նա կազմակերպելու գործը մինչև 1901 թուականը, երբ կառավարութիւնը՝ ինչ ինչ փաստերի հիման վրայ, ուզեց ձերբակալել մեր ընկերոջ. բայց նա խոյս տուեց, մի քանի զինուորներով անցաւ Ախլաթ, այնտեղից Վան, ուր Վահանի և ...-ի հետ մնաց մի ամբողջ ձմեռ. միասին կազմեցին ծրագիրներ ժողովուրդը զինելու, պատրաստելու։ 1902-ի գարնան մեկնեց Ախլաթ, ուր մնաց մինչև աշուն և վերակազմեց տեղական թուլացած կազմակերպութիւնը։ Աշնան երկ...-ի հետ անցաւ Սասուն և մնաց այնտեղ մինչև 1903-ի ամառը։ Երբ իմացաւ, թէ Բասենի խումբը պիտի սահմանը անցնի, և նկատեց, որ կառավարութիւնը Մուշի դաշտը խիստ հսկողութեան է ենթարկել և Սասունը պաշարել, Դժոխք առաջարկեց գնալ խմբին ընդառաջ և ապահովել նրա գալուստը. բայց ինչպէս յայտնի է, այդ սպառազէն խումբը չ'ակնկալուած տեղում կուի բռնուեց և Դժոխքը սիրտը կոտրուած ետ դարձաւ։ Մի քանի տղաներով դաշտ իջաւ գալոց կռիւների պատրաստութիւնները տեսնելու համար. իր զինուորները իր բացակայութեան ժամանակ դէպքի բռնեցին Ցունանի մէջ... Վերստին բարձրացաւ։

1) Վերջերս սպանուած „Դաշնակցութեան տէրորիստներից։

Երբէք մի վայրկեան դադար չունէր։ Պատասխանատու մարմնի անդամ էր նա ընտրած և միշտ ժողովուրդը համոզելու, քաջալերելու ետևից էր ընկած։ Ժողովրդի մէջ նա հեղինակութիւն էր, նրա խօսքը պատգամ։ Ժողովուրդը սիրում է բոլոր յեղափոխականներին, բայց դէպի Դժոխքը ունեցած սէրը արտակարգ էր։ Առաքելոց վանքի յայտնի կուի վրայ ժողովրդական մի երգ է յօրինուած, որ վերջանում է հետևեալ բառերով. „Ափսոս, որ հոն չէր Ղազարեան Արմէն“։ Այնքան կը սիրէր նրան հայաստանցին, որ կը ցաւէր, որ Դժոխք մասնակից չէր եղած վանքի յաղթանակին։

Ինչո՞ւմն էր այդ նիհար, թուլակազմ երիտասարդի ուժը... Նա չունէր ոչ Սերոբի առիւծային կերպարանքը, ոչ էլ Անդրանիկի յանդուգն թափը, բայց նա շա՜տ էր սիրում դաշտեցուն, լեռնցուն, սիրում էր զգայուն հօր պէս, միշտ նրանց հետ էր, միշտ բաժանում էր նրանց ցաւերը, սիրտ էր տալիս նրանց, ներշնչում էր անպայման հաւատ դէպի յեղափոխութիւնը, որով նա ինքը խորապէս տոգորուած էր, — այդտեղ է նրա մեծ ժողովրդականութեան գաղտնիքը։ Նրա միշտ տխուր, թախծոտ ու մտախոհ կերպարանքը ամենալաւ արտայայտիչ էր այն ջերմ, անաղարտ սէրի, որի համար նա տանջւեց ամբողջ 10 տարի, բանտում ու աքսորում, թափառական և հալածական...

Նա իր պաշտած ժողովրդի հետ էր և սարսափելի ճգնաժամին, երբ նիհիլական լեռների վրայ կրկին անգամ կուտակւեցին ահագնադղորդ, շանթառատ ամպերը... Դժոխք մարմնացած եռանդ դարձաւ. իր փոխ մարմնով նա ցցւեց Սասնոյ ապառաժների վրայ և սրտառուչ, աղիողորմ ձայնով հաւա՛ր կանչեց։ Նա միաժամանակ ազդարարեց Սասունի մօտալուտ կորմիր տասնամեակը, պաղատագին յորդոր կարդաց Դուման՝ներին ու Վարդան՝ներին՝ օգնութեան շտապել։

Նրա գուշակութիւնը կատարւեց... Սասունը արիւնով տօնեց իր տասնամեակը, որ նաև Դժոխքի գործունէութեան առաջին ու վերջին տասնամեակը եղաւ...

Ժողովուրդը իր սիրելի առաջնորդի հետ գրոհ տւեց թշնամու մաղլցող բանակի վրայ և Յեղափոխութեան անխոնջ պրոպագանդիստը ընկաւ վաղաժամ, տակաւին կուի սկզբնաւորութեան մէջ... Թանկագին մարմինը մեծ շուքով թաղւեց Շէնքի մէջ, այն խրոխտ բարձունքների վրայ, ուր Դժոխքը այնքա՞ն հառաչանքներ էր արձակել և այնքան երազներ էր փայփայել...

Խոնարհւե՛նք սիրելի գերեզմանի առաջ և երբէք չմոռանանք Դժոխքին։

ՍՕՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ ԿՈՆԳՐԷՍԸ

II։

Նոր հոսանքը — անուանեցէք այն Բերնշտայնիանիզմ, ըէվիզիոնիզմ կամ օպպորտիւնիզմ — չէ հակասում ուրեմն սօցիալիզմի էութեան, այլ միայն թուլացնում է նրա յեղափոխական բնաւորութիւնը։ Նա հաւատում է սօցիալիզմի յաղթանակին, բայց այդ յաղթանակը պիտի կատարւի հեռաւոր, անյայտ ապագայի մէջ և ոչ թէ ցնցումներով ու կատաստրոֆներով, այլ յամր, աստիճանական զարգացումով։ Նա շատ չի զբաղւում հեռանկարներով, նրա գլխաւոր մտահոգութիւնը շարժման վերջնական նպատակը չէ, որ մի օր ինքնին, ճակատագրականօրէն պիտի իրագործւի, թէկուզ շատ հեռու, մշուշապատ ապագայում,—նրա գլխաւոր մտահոգութիւնը՝ ինքը շարժումն է, իրերի հոսանքը, ներկան։ Այդ տրամադրութիւնը այն աստիճան շեշտւում է ըէվիզիոնիզմի մի քանի կողմնակիցների մէջ, որ նրանք չափազանցրած արտայայտութեամբ պնդում են, թէ շարժումը ամէն բան է, վերջնական նպատակը՝ ոչինչ (*Die Bewegung ist Alles, das Endziel Nichts*)։ Եւ ինչպէս որ ամէն մի ծայրայեղութիւն անհրաժեշտօրէն դուրս է կոչում հակառակ ծայրայեղութիւնը — գտնւում են մարդիկ միւս էնտրանզիժան կամ արմատական բանակում, որոնք յայտարարում են թէ՝ վերջնական նպատակը ամէն բան է, իսկ շարժումը — ոչինչ (*Das Endziel ist Alles, die Bewegung Nichts*)։

Պէտք է ձգտել բոլոր հնարաւոր միջոցներով բարձրացնել — ներկայ ռէժիմի շրջանակներում — աշխատաւոր դասակարգի նիւթական, մտաւոր ու հոգեկան վիճակը — ասում են Բերնշտայնական ուղղութեան ներկայացուցիչները։ Ամէն բան լաւ է, բոլոր ռէֆորմները՝ թէկուզ և աննշան՝ ընդունելի են, եթէ նպաստում են պրոլետարիատի բարեկեցութեան։ Դրա համար և նրանք չեն խորշում սիստէմատիկ, յարատև իրաւախոհութիւններից բուրժուազական ռամկավար գոյնի կուսակցութիւնների հետ, որոնց գործակցութիւնը յաճախ անհրաժեշտ է՝ կառավարութիւնից այդպիսի ռէֆորմներ նւաճելու համար։

Նոր ուղղութիւնը, նախ քան Բերնշտայնի ձեռքով թէորիայի վերածուիլը, գոյութիւն ունէր արդէն գործնական կեանքում։ Նրա ամենահաւատարիմ արտայայտիչն էր գերմանացի հեղինակաւոր սօցիալիստ և նոյնպէս Ռայխստագի անդամ, Ֆօն Ֆօլլմար, որը իր կազմակերպական տաղանդով և երկարամեայ անխոնջ գործունէութեամբ, մանաւանդ գիւղացիների մէջ, ահագին ժողովրդականութիւն է վաստակել ամբողջ հարաւային Գերմանիայում։ Երկար տարիներից ի վեր ուղղաւան Մարքսիզմի երկրպագուները — Կաուցկի, Բէբել և էլն—աշխատում են խրատել Ֆօլլմարին, մտրակում են նրա „օպպորտիւնիստ“, „անսկզբունք“ ընթացքը (*Prinzipienlosigkeit*), պահանջում են, յանուն սօցիալիզմի, ձայն չտալ մանր ռէֆորմների, „պալիատիվների“ համար, յորդորում են նրան լինել աւելի էնտրազիժան և նւազ զիջող՝ բուրժուազական, թէկուզ և դեմոկրատ, կուսակցութիւնների դիմաց, — սակայն, ապարդիւն։ Պայքարը շարունակւում է և Ֆօլլմար ունի տակաւին ամբողջ Գերմանիայում իր բազմաթիւ համախոհները՝ թէ ինտելիգենտ և թէ բանւորական խաւերի մէջ։

*

Բայց „օպպորտիւնիզմը“ առանձնապէս ծաղկեց, հասաւ, կարելի է ասել, իր գագաթնակէտին գործնական սօցիալիզմի կլասիկ վայրում, Ֆրանսիայի մէջ, ուր ամէն մի հասարակական խոշոր երևոյթ, ամէն մի պայքար անխուսափելի կերպով ստանում է աշխարհասասան բնաւորութիւն, բևեռում է իր վրայ ամբողջ քաղաքակիրթ երկրագնդի ուշքն ու միտքը...

1899 թւին Ֆրանսիայում յանկարծ երևան եկաւ սօցիալիստ-մինիստր՝ յանձին Միլրանի...

Փոթորկոտ օրեր էին, Ֆրանսիան ճգնաժամ էր անցնում։

Դրէյֆուսի հռչակաւոր դատը բաժանել էր երկիրը երկու անհաշտ, թշնամի բանակների, և հակադրէյֆուսեան տարրերը — միապետականներ, կղերականներ, անտիսեմիտներ—միացած մի ահաւոր դաշնակցութեան մէջ՝ դաւ էին նիւթում հանրապետութեան դէմ: Ֆրանսիան վերածուել էր մի սոսկալի մարտադաշտի: Պարիզի փողոցներում շրջելը վտանգաւոր էր դարձել արդարութեան պաշտպանների համար, Զօլաների դէմ անասնացած ամբոխը մոլեգնութեամբ քարեր էր նետում և „ի խաչ հան“ գոռում. այն ինչ ֆանատիկոս Դերուլեդները հրապարակով փորձեր էին անում, տապալելու հանրապետական ռէժիմը. . .

Այդպիսի մի խառնակ ժամանակում էր, որ Վալդէկ-Ռուսսօ իր ձեռքն առաւ կառավարութեան ղեկը: Պէտք էր ազատել հանրապետութիւնը անցեալի խաւար ուժերից և Գամբետայի հռչակաւոր գործակիցը կոչ արաւ բոլոր հանրապետական կուսակցութիւններին: Նա հրաւիրեց իր մինիստրութեան մէջ նոյնիսկ սոցիալիստ Միլրանին, քաջ գիտակցելով, որ հանրապետական մեծ պայքարը չէր կարող յաղթանակել, առանց բանւորական լէգիոնների հզօր աջակցութեան: Միլրան ընդունեց առաջարկը և այդ օրից երկպառակութիւնը մտաւ ֆրանսիական սոցիալիստների մէջ, որոնք թէև մինչ այն ևս կատարելապէս միաբան չէին, բայց գէթ գիտէին համաձայնութեան գալ ներքին քաղաքականութեան ծանրակշիռ հարցերում. . .

Միլրանի մինիստր դառնալու հանգամանքը ունէր, անտարակոյս, խոր նշանակութիւն մասսաների հոգեբանութեան տեսակէտից: Ամբողջ սոցիալիստական աշխարհը տեսնում էր դրա մէջ մի փայլուն ապացոյց սոցիալիզմի յառաջհուն հմայքի և գալոց յաղթանակի: Անհերքելի է և այն՝ որ սոցիալիստ մինիստրը, որը չէր քաշւում հրապարակով ծանուցանելու իր սոցիալիստական դաւանանքը, իրական ծառայութիւններ մատուցեց բանւոր ընդհանրութեանը մի քանի ռէֆորմներով, որ նա աջողեց անցկացնել պարլամենտում: Անուրանալի է վերջապէս, որ Միլրանի ներկայութիւնը մինիստրութեան մէջ նպաստեց հանրապետական քաղաքականութեան աջողութիւններին, որի շնորհիւ հրապարակը մաքրւեց „նացիոնալիստական“, միլիտարիստական վայրենի խուժանից, „Սատանայի կղզու“ հռչակաւոր նահատակը՝ Դրէյֆուս՝ վերադարձւեց իր հայրենիքը և նրա դատը ստացաւ առժամանակեայ բաւարար լուծում:

Սակայն Միլրանի մինիստրութիւնը, այդ բոլորին նպաստելով հանդերձ՝ ունեցաւ և իր բացասական կողմերը: Նա շարունակեց իր մինիստրական պաշտօնը նաև ճգնաժամը անցնելուց յետոյ, երբ հակահանրապետական դաւադրութիւնների վտանգը անցել էր արդէն, երկիրը խաղաղուել էր, կեանքը ընդունել էր իր նորմալ ընթացքը: Նա շարունակեց իր մինիստրական պաշտօնը, նոյնիսկ մի քանի տխուր դէպքերից յետոյ, երբ կառավարութեան հաւանութեամբ՝ զօրքը հրացանի էր բռնել գործադուլի բանւորներին, շատերին վիրաւորել էր և երկուսին էլ գետին էր փռել: Նա այդպիսով, թէև անուղղակի, մեղսակից եղաւ պրոլետարական արիւնհեղութեան, իբրև անդամ նրա սատարող բուրժուական կառավարութեան. իսկ միւս կողմից՝ նա իր պաշտօնի թելադրութեամբ՝ ընդառաջ էր գալիս և ողջունում էր Ռուսաստանի մեծ բռնակալին — Նիկոլայ ցարին: Եւ իր ընթացքով նա միշտ աւելի և աւելի աճեցնում էր դժգոհութիւնը բանւորների մէջ, բորբոքում էր երկպառակութիւնները սոցիալիստական երկու անջատուած բանակների միջև:

Մէկը այդ բանակներից, որին գլուխ էր կանգնած Ժան Ժօռէս, շարունակում էր պաշտպանել սոցիալիստ մինիստրին: Չուրանալով հանդերձ, որ սոցիալիստի ներկայութիւնը բուրժուազական կառավարութեան մէջ ունի իր յայտնի և անխուսափելի անպատեհութիւնները, Ժօռէսի բանակը գտնում էր այնուամենայնիւ, որ Միլրանի մինիստր լինելը մեծապէս արդիւնաւոր էր բանւոր ընդհանրութեան շահերի տեսակէտից: (Պէտք է, սակայն, յիշեցնել, որ ինքը Ժօռէսը, ինչպէս և իր մի քանի զգաստ ընկերները՝ Պրէսանսէ ևլն, կամաց-կամաց փոխեցին իրենց դիրքը դէպի Միլրան, ժխտեցին նրա ծայրայեղ օպպորտիւնիզմը և ի վերջոյ լքեցին նրան: Չափից դուրս ազնիւ, սրտացաւ ու յեղափոխական խառնւածքի տէր մարդիկ էին դրանք, որպէս զի կարողանային տևողաբար իրաւախոհել թուլամորթ Միլրանի հետ):

Սոցիալիստական հակառակ բանակը, որի առաջնորդն է Ժիւլ Գէդ, պնդում էր, որ Միլրանի արածը բանւոր դասակարգի համար զէրօ է և որ նրա պաշտօնէութիւնը բուրժուական մինիստրութեան մէջ՝ անբարոյականացուցիչ ազդեցութիւն միայն ունի պրոլետարիատի ու սոցիալիզմի վրայ:

Սակայն այդքանով չէր բաւականանում Գէդի բանակը: Էնտրանզիժան, „անաղարտ“ մարքսիզմի անունով՝ նա պահանջում էր, որ սոցիալիստները ոչ միայն չմասնակցեն, այլև առհասարակ նոյնիսկ կողմնակի կերպով չ'աջակցեն բուրժուազական, թէկուզ և ռամկավար, բարենորոգող, մի կառավարութեան, քանի որ դրանից տուժում են սոցիալիզմի սկզբունքները:

Միանգամ ընկնելով թեք ճանապարհի վրայ՝ Գէդի կուսակցութիւնը աւելի հեռու էր գնում իր ծայրայեղութեան մէջ. նա քարոզում էր բանւորներին, սոցիալիստներին՝ կռիւ չմղել ժողովրդական այնպիսի անողոք թշնամիների դէմ, որպիսիներն են՝ կղերականութիւնը, միլիտարիզմը... „Նրանք իրենք իրենց կը տապալւեն արդէն, երբ կը տապալւի կապիտալիզմի, բուրժուազիայի ռէժիմը,—այսպէս էին տրամաբանում Գէդիստները:

Եւ համաձայն այդ տրամաբանութեան՝ ֆրանսիական սոցիալիզմի էնտրանզիժան (անհաշտ) թևը, Դրէյֆուսի աշխարհահռչակ գործի ընթացքում՝ քարոզեց ու պահպանեց կատարեալ ձեռնպահութիւն: Այն ժամանակ, երբ Ժօռէս, իր բարեկամներով, իր աննման պերճախօսութեամբ ու յեղափոխականի բուռն թափով ասպարէզ էր նետւում Զօլաների հետ պաշտպանելու ազնւագոյն դատերից մինը՝ արիւնածարաւ անտիսեմիտիզմի և գոռոզ ու հեստ միլիտարիզմի դէմ, այն ժամանակ, երբ Ժօռէսի ու իր բարեկամների ահեղ հարւածների տակ՝ մին-միւսի ետևից մերկանում էին բուրժուազական տիրող ռէժիմի կեղծիքները, զինւորական կաստայի դաւերը, և սարսափահար յետ էր նահանջում ամբողջ ֆրանսիական սպայակոյտը, դահիճ, ժողովրդատեաց գեներալները, — այդ նոյն ժամանակներում աշխարհը զարմանքով ականատես էր, թէ ինչպէս Գէդի կուսակցութիւնը, ֆրանսիական „մարքսիզմը“, մի նեղ ու տարամերժ ֆանատիկոսութեամբ տարւած, քարոզում էր պրոլետարիատին հրաժարւել պայքարից, հրաժարւել ոևէ աջակցութիւնից ի նպաստ

Վալդէկ-Ռուսսոյի մինիստրութեանն, պատճառաբանելով, թէ „մերը չէ պայքարը, Դրէյֆուս բուրժուա է, թողնենք բուրժուաներին կռուել իրար դէմ“։

Ֆրանսիական պրոլետարիատը հետևեց, սակայն, իր բնական, աւանդական բնազդումներին, նա գնաց Ժօռէսի ետևից և մի փայլուն յաղթութիւն ևս տարաւ, այն ինչ Ժիլ Գէդի կուսակցութիւնը, որ զուտ սօցիալիստ և զուտ, անխառն յեղափոխական լինելու յաւակնութիւն ունէր, միշտ աւելի և աւելի փակուեց իր անշարժ, հակայեղափոխական առանձնութեան մէջ։

Պայքարը յարատևեց երկու բանակների մէջ և 1900 թուին վէճը ենթարկուեց Պարիզի Միջազգային Սօցիալիստական կոնգրէսի ձեռնհաս քննութեան։

ԱՄՍԱԼՈՒՐԵՐ

* * *

Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին ուղղած դիմումի հետ միաժամանակ, կատարուած յատուկ պատգամաւորութեան միջոցով, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ուղարկեց Ռուսաց կառավարութեան նոյն դիմումը, դրաւոր կերպով։ Իբրեւ պատասխան՝ հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչը ստացաւ ռուսաց արտաքին գործերի մինիստրից, յուլիս 17-ից, № 904, հետևեալ պատասխանը, որ առաջ ենք բերում անփոփոխ, — մեկնութիւնները աւելորդ են— իբրեւ քաղաքական փաստագիր։

«Ձերդ Սրբութիւն,

Ողորմած Հովւապետ.

„Ես պատիւ ունեցայ ստանալ Ձեր Սրբութեան հաղորդագրութիւնը, գրած ներկայ թուի յուլիսի 1-ից, „որով Դուք բարեհաճեցաք խնդրել ինձ՝ արկանել առ „ռուս Թագաւոր Կայսեր Ձեր ամենահպատակ խնդիրքը՝ ազ„դելու համար Օսմանեան կառավարութեան վրայ, որպէս „զի թեթևացուի թիւրքահայերի վիճակը, որոնք տանջուում „են մահմեդական բռնութիւններից։

„Նորին Կայսերական Մեծութիւնը, ծանօթանալով „խնդրագրի բովանդակութեանը՝ բարեհաճեց բարձրա„գոյն հրամայել ինձ, յայտնելու Ձերդ Սրբութեան, որ „Ռուսաց կառավարութիւնը իր ժամանակին, Ձեր դի„մումը ստանալուց առաջ, ուշադրութիւն դարձրեց Թիւր„քիայի սահմաններում ապրող հայերի վիճակին վրայ։

„Հաղորդելով Ձեզ՝ Թիւրքիայում ապրող բոլոր քրիս„տոնեայ ժողովուրդների բարձր Հովանաւորի և Պաշտ„պանի այդ պատասխանը, որի սրտին մօտիկ են Փոքր„Ասիական հայ ազգաբնակութեան շահերը և որի ամե„նաողորմած նախաձեռնութեամբ ձեռք են առնուած ամե„նաեռանդուն միջոցներ՝ կանխելու հակահայկական յուզ„մունքները, ես յայտնում եմ հաստատուն յոյս՝ որ „Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնների միա„համուռ ջանքերով՝ կը յաջողւի ապահովել Թիւրքիայի „հայ ազգաբնակութեան խաղաղ և հանգիստ գոյութիւնը, „այն պայմանով, ի հարկէ, որ այդ ազգաբնակութիւնն „էլ իր կողմից, մնալով օրինաւորութեան սահմաններում, „դիւրութիւն կըտայ պետութիւններին՝ հասնելու իրանց „մարդասիրական նպատակին։

„Խոնարհաբար խնդրում եմ ընդունել իմ խորին յարգանքի եւ անմնաւորութեան հաւաստիքը, որով պատիւ ունեմ մնալ Ձերդ Սրբութեան՝

ԿՈՄՍ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԼԱՄՍԴՈՐՖ

*

Մեզ հաղորդում են Թիֆլիզից.

„Իբրև արդիւնք պատերազմի նորանոր անաջողութեան՝ Կովկասում մօբիլիզացիայի պատրաստութիւններ են տեսնում։ Կենտրոնական կառավարութիւնը հարցեր է ուղղել գաւառական իշխանութիւններին 1900, 1901, 1902 և 1903 թուականի պահեստի զինուորների քանակի մասին։ Կարգադրութիւն է արուած հնձելազօրքը կազմելու պատրաստ պահելու։ Թէ ուր պիտի տանին, այդ դեռ յայտնի չէ“։

*

Բերլինի „Խաղաղութեան Միջազգային Բիւրօն“ ուղարկեց Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին մի յիշատակագիր՝ Մակեդոնական և Հայկական հարցերի մասին։ Յիշատակագրի հեղինակն է մեր դատի ջերմ բարեկամ Էլի Դիւկոմմոն, որը երկու տարի առաջ ստացաւ Նոբելեան մրցանակը, խաղաղութեան գործին մատուցած իր ծառայութիւնների համար։

*

Ստացանք հետևեալը Գանձակի գաւառից.

„Գանձակի արիւնոտ դէպքից յետոյ՝ կառավարութիւնը հրաման արձակեց բոլոր պրիստաւներին՝ ժողովել հայերի հրացանները։ Մի թիւրք պրիստաւ ուզեց խոյս տալ այդ կարգադրութիւնը կատարելուց, բայց երկրորդ անգամ հրաման եկաւ՝ ժողովել հրացանները առանց յապաղելու։ Այնուհետև սկսեցին թիւրքերին սիստեմատիկաբար գըրգռել հայերի դէմ։ այդ նպատակով բէկեր և աղաներ կանչուեցին կառավարչատեղի մօտ և հրահանգներ տուեցին նահանգապետներին և գաւառապետներին։ Լուր կայ, որ նոյնիսկ նոր հրահանգներ կան այդ առթիւ, և մենք կ՚աշխատենք պատճէններից մէկը ձեզ ուղարկել։

„Կառավարութիւնը շարունակում է ռուս գաղթականներով լցնել Գանձակի գաւառը։ Ամէն օր խումբ խումբ գաղթականներ են անցնում, որոնց գոյքը բռնի կերպով հայ և թիւրք գիւղացիների են տեղափոխել տալիս։ Ռուս գիւղացիք աւելի շատ ռուս գաղթականներով են գրաղուած, քան իրանց գործերովը։ Վերջին 4-5 տարում հիմնեցին երեք ռուս գիւղեր, իսկ չորրորդի հիմքն էլ արդէն դրուած է։ Ոստիկանութիւնը այժմ մի նպատակ ունի, — լարել ռուս գաղթականների և տեղացիների յարաբերութիւնը։ Չնորհիւ այդ քաղաքականութեան՝ եկուոր գաղթականները սովորում են նայել հայերի և թիւրքերի վրայ, իբրև իրանց ստորադրեալների։ Հրամայում են նրանց կատարել իրանց պահանջը, իսկ եթէ չեն կատարում՝ ըսպառնում են գանգատուել և մատնել նահանգապետին... Ռուս գիւղացիներն անգամ սկսել են կարծել, որ հային ու թիւրքին ինչ որ անեն, անպատիժ կը մնան, որովհետև իրենք արտօնեալ „պրաւոսլաւնի“ են։ Ամենաչնչին բանի համար վազում են նահանգապետի մօտ գանգատուելու։ Մի դէպք։ Ա. գիւղի թիւրքերը ունենում են արքունական հողում մի աղբիւր և երբ այդ գետինը բնակեցնում է ռուս գաղթականներով, թիւրքերը աղբիւրի նաւը (տաշտ) տանում են. իսկոյն երկու ռուս գնում են ու նահանգապետին գանգատուում։ Խորին ցաւ է պատճառում՝ այն փաստը, որ ոստիկանութեան աջակցում է թշնամութիւն սերմանել ժողովրդական մասսաների մէջ“։

*

Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոսը հետևեալ տեղեկութիւններն է հաղորդում Նիւ-Եօրք.

„Սասունի գաւառը հանդարտ է և խաղաղած։ Ռազմական կէտերի վրայ՝ մնայուն զօրատուների մէջ հետևակ վաշտերից պահակազօրքեր են դրուած։ Կատարածից ոչ մնացողները անօթի վիճակի մէջ են, բայց փորձում են վերաշինել իրենց այրած գիւղերը։ Պիթլիզի հիւպատոսական մարմինը կատարածից, ցրից և անօթութիւնից մեռնողների թիւը 3,500 է հանում։ Մուշի գաւառի մէջ ապստամբները հրոսակային կռիւ ձև են ընտրել՝ զօրքերին և քիւրդ խմբերին դարանի մէջ դցելով։ Նրանք պահանջում են մի քանի որոշ բարենորոգումներ, որոնք դիւաւորաբար պատկանում են տեղական վարչութեան և անտեսական վիճակին, և չեն դիպչում կայսրութեան ամբողջութեան“.

*

Բոլոր գարշանքների մարմնացում՝ ռուսաց „Նովոյէ Վրէմիա“ կիսապաշտօնական թերթը շտապում է իր ցասումը յայտնել „Դրօշակ“-ի խմբագրութեանը՝ նրա

հրատարակած այն լուսանկարի առթիւ, որը այնքան ցայտուն կերպով մերկացնում է ցարիզմի բարբարոսութիւնները եւրոպական հանրային կարծիքի առաջ։ Տեսարանը այնքան սոսանեցուցիչ է, իրողութիւնը այնքան աներեւակայելի(՞) անհերքելիօրէն այլանդակ, որ այժ, նոյնիսկ „Նովօյէ Վրէմիան“ իր հայակեր ու մարդատեաց խմբագիրներով, մնում է շշմած, կարծես չէ հաւատում, և ռուս բռնակալութիւնը արդարացնելու ճիգեր է անում. „անհաւատալի՞ է, մեզ զրպարտում են“...

Ահա թէ ինչ է գրած այդ թերթի սեպտեմբեր 13-ի համարի մէջ, մի յօդուածում, որ գրեթէ ամբողջապէս նուիրած է վերը յիշած լուսանկարին (Որսորդի խմբի կոտորածը ռուս զինուորների ձեռքով).

„Մեր քաղաքական սխալը հնարաւորութիւն ուեց հայ ագիտատորներին՝ ոչ միայն մեզ ամբաստանելու, այլև բարդելու Ռուսաստանի վրայ ամենահրէշային զրպարտութիւններ։ Լոնդոնում հրատարակուած է պրօպագանդի մի հայերէն թռուցիկ, որի մէջ մեղադրւում է թիւրքիայի հետ միասին նաև Ռուսաստանը։ Դրա մէջ ներկայացուել է սպանուած ու մերկացուած հայերի մի շինծու լուսանկար։ Նկարագրութիւնը ամենավրդովեցուցիչ է։ Կեղծիքը պարզ երեւում է նրանից, որ երկու իրարու վրայ գրած նեգատիվները հանուած են զանազան դիրքերում և ամէն մի ռուս հսկաերեւ երեք անգամ մեծ է նոյնիսկ այն հայերից, որոնք գտնւում են նրանց կողքին կամ առջևում։ Եթէ կեղծիքը այդքան կոպիտ չլինէր, Եւրոպայի մէջ կը հաւատային այդ լուսանկարին, որպէս դօկումենտի։

„Պրօպագանդի այդպիսի անպատիւ միջոցները արժանի են նշաւակութեան և փարկաբեկում են ազատութեան այն դատը, որի համար մի քրիստոնեայ ժողովուրդ կռւում է իր մահմէտական հարստահարիչների դէմ. բայց եթէ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը երբէք չշեղուէր ապետական շիտակութիւնից, մի՞թէ ուէ մէկի մաքովը կ'անցնէր՝ բարդել նրա վրայ չափազանց անհաւանական զրպարտութիւններ“։

Մեկնութիւնները աւելորդ են։ Ստուգելու համար, „Նովօյէ Վրէմիայի“ յօդուածագիրը կարող էր դիմել հրամանատար Բըկօվին, որը, անշուշտ, պարծանքով կը պատմէր նրան եղելութիւնը, եթէ կենդանի լինէր...

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ՏԵՌՈՐ

Զրաբերդի Կենտրոնական Կոմիտէի վճռով, Օյթի քաղաքում, օգոստոս 31-ին, երեկոյեան ժամը 8-ին, տեռորի ենթարկեց ռուսաց ամենաանպատկառ զօրքի գնդապետ ԲԸԿՈՎԸ, Օյթի եղեռնագործութեան յայտնի հերոսը։ Երեք գնդակներն էլ մահացու էին եւ մահը վայրկենական։ Տեռորիստը ազատ է։ Տպաւորութիւնը մեծ է ամէն տեղ։ Ժողովրդի արդար ցասման արտայայտութիւնն էր այդ եւ նրա վրէժխնդրութեան ծարաւը մասամբ յագեցաւ։

Հ. Յ. Դ. ԶՐԱԲԵՐԴԻ ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՆ ստացած է՝

Պարսիկ Խանէն 50 ֆրանք, Հաբէշիստանի Հարար քաղաքի բնակիչ Օ. Թէրզ-էն ուէր 100 ֆր., Կովկասցի վաճառականէն 100 ֆր., Ռուսաստան՝ „Դրամ“ կոմիտէէն՝ 2 անգամէն 17,000 ֆր., Բէրն՝ Ա-ից 20 ֆրանք։ Գումար 17,270 ֆրանք։

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

Արղաբէլի Շահսովան խմբի անդամավճար 54 ղրան, Ընզէլէի Սէր խմբ. 320, Ռաշտի Մեղու խմբ. 202, Վրէժում № 13 թիւ հանգ. շարունակութիւն՝ Ըմանուէլ 150, Թուրա 250, Կօլիկ 20, տիկին Աւագ 30, № 22 թերթով Ս. Պետրոսեան 50, Մնացական 100, Սիսակ 50, Գէորգ 50, Վաղօ 100, Վարդ 10, Վրէժում Կայծակ խմբի աւետիսից 350, միւս խմբերի աւետիսից 350, Արիս խմբ. 120, նոյն խմբէն № 92 ստաց. 110, Անդրանիկ խմբ. 80 ղրան։ Գումար 2495 ղրան։

Շահրուղում հանգանակուած՝ Շահրուղի ազգային ֆօնդից 500 ղրան, Մովսէս Գրիգորեան 300, Զօհրաբ Գրիգորեան 20, Թունի 110, Ը. մինեցի 150, Ք. Մալի 150, Պրն. 100, Վաթան 100, Ա. Նանաջանեանց 150, Խ. Հայրապետեան 150, Մկրտիչ Սաֆարեանց 70, Հանգուցեալ Ա. Նատիրեանց 100, Ապրօ 70, Ծ. Սահառունի 100, Շահէն 150, Խան-Միհրան եւ Հայրօ եղբ. 150, Ն. Սիւնեցի 80, Մինաս 20, Անդրնակ 10, Խաչօ 10, Քրիստափոր 20, Աղջիկ պարոն 20, Շուշանիկ 40, Լուսիկ Եապօն 100, Արշալոյս 30, Հրաչեայ 20, Բամբակ 100, Արշաւիր 30, Կէնօֆիա 20 ղրան։ Գումար 2870 ղրան։

Բեանդար գիւղում հանգանակ.՝ Անյայտ ոմն 500 ղ., Քնղան 150, Գուրգէն 300, Դավրիժեցի 200, Աղքատ տուքանչի 50, Ս. Տ. 150, Ոստիկ 100, Մոծակ 25, Անզործ 40, Զոլէի 100, Գողթնեցի 30, Անանունից 202, Մալխաս 100, Մելիք 200, Ոշտունի 100, Սալվարդ Նազարեանց 60, Տաճատ 50, Հրատ 50, Սպասում եմ 50, Արշակ 50, Համբարձ. Կարապետեան 55, Յովհ. Մալինեան 85, Զաքուջ 60, Վիշապ Գնունի 50, Թաթուլ 111, Կայծակ 25, Սուրէն սեւ սիւնեցի 50, Դալ-քալամ 7, Երիտասարդութիւն 50, Մուրճ 60, եւս Գողթնեցի 20, Երկաթ 50, Դայի 40, Բաջողլի 60, Աստրաբատցի 20, Ռըստամքօլացի 20 ղրան։ Գումար 3260 ղրան։

Արտաբելում հանգնակուած՝ Բուն հայ 15 ղրան, Ազնիւ հայ 10, Լուսին 6, Զալըլիկ 6, Արսէն 4, Ափի 6, Աֆին 10, օր. Օլօն 112, Զալաբի 6, Սրբ. 4, Արծիւ 10, Ամասնց 10, Բիւրեղիկ 10, Աշխէն Խաչիկեանց 4, Քօռ օղլի 10, Վարդ 8, Խեչօ 8, Անի 4, Ոսկան Տանշից 10, Մաթոս 20, Գետի 2, Շամի 2, Օր. 20, № 20, Արարատեան 20, Թ. 20, Սօֆէն 10, եւս անդամավճարներից 54 ղրան։ Գումար 257 ղրան։ (Շարունակելի)

ՎՐԻՊԱԿ. — № 6 „Դրօշակ“ի մէջ հրատարակուած Ատրպատականի Կեդր. կոմիտէի ցանկը.

№ 7 թերթում 3-րդ տողին մէջ „Ա. Բ. 400, . Բ. 400 եւ 500 փամփուշտ“, պիտի լինի Ա. Բ. 400 ղրան։

№ 13 հանգ. թերթով պարբերութեան 2-րդ տող՝ „Հուր 60-ը“ կարդալ Քուր 60։

„Մարաղայ խմբից“ սկսող պարբերութեան մէջ՝ „Կայծակ խմբ. Ներկայացումից, խնջոյքներից եւ ամսավճարներից 111 ղրան 40 կօպէկ“. պիտի լինի 1119 ղրան 40 կօպէկ։

№ 7 թերթով առաջին պարբերութեան վերջը Ա. Պ. 7774 եւ Բ. Պ. 2350 ցանկի սիւնակներու գումարն է, հետեւաբար պէտք է ջնջել։ Նոյն ցանկի „Մարաղայ խմբից“ սկսող պարբերութեան 8-րդ տողին մէջ „Գում 200 ղրան“, պիտի ջնջւի։

ՆԱԽԱՋԱՆԳՍՏԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

Արշակաւան քաղաքից՝ հետեւեալ խմբերից՝ Կանանց Վրէժուհի 35. 30 ռուբլի, Գեղամ 13, Ծովասար 14. 40, Պողպատ 20. 50, Բօզ-Եօզուշ 10, Կաթիլ 28. 50, Քաջբերունի 50, Դերձակ 41. 30, Նոր-կեանք 55. 80, Մանծասէր 10, Արծրունի 66. 20, Բիւրակ 25. 50, Վարազդատ 74. 90, Արարատ 17, Կաթիլ 50, Բօզ-Եօզուշ 20. 60, Դերիկ 37. 50, Առիւծ 29, Պողպատ 70, Մուշեղ 40. 50, Խաչածեւ 30, Գազան Տարօնացի 16. 60, Ծովասար 14. 40, Կարին 12, Ծրընկատար 60. 80, Տարօնացի 35, Վրէժուհի 36. 50, Կայծակ 40. 80, Սուրէնեան 34. 20, Բագրատունեաց 47, Արմատ խ. ճիւղ 51. 10,

Հայկազեան 29. 40, Ճորոխ 45, Արծիւ 42. 40, Կարին 7, Դերձակ 133, Քաջբերունի 39, Մաշ 66, Լոյս 26. 80, Զարեւանդ 83. 40, Արմատ 65. 12, Արշալոյս 151. 20, Սիփան 91, Արաքսեան 25. 50, Ռուբէնեան 120, Կարէշ 94, Բագրատունեաց 45, Իշխանեան 127, Նեփրովթ 129. 50, Սօղեան 155, Խրկար 40, Մախենի 50, Աղբիւր 67, Մասիս 29. 50, Մաշ 21, Կաթ-աղբիւր 21, Պանդուխտ հայրենեաց 105, Արարատեան 40. 30, Յուսաբեր աստղ 25, Լոյս 40, Դերիկ 11, Կաթիլ 25, Ծովասար 9. 60, Պողպատ 21. 60, Արարատ 4. 50, Արծրունի 21, Գազան Տարօնացի 8. 50, Կարէն 7. 50, Վարազդատի ներկայացումից 50, նոյն խ. ամսվճ. 31. 30, Արմատ II. ճիւղ 25, Բագրատունի 20, Դերձակ II. ճիւղ 25. 45, Աղբիւր 13. 50, Կայծակ 20. 80, Խրկար 19, Հայկազեան 9. 80, Արմատ 140, Զարեւանդ 35. 80, Վրէժուհի 10, Գազան 8. 50, Մանզաւեր 13. 50, Աղբիւր 8, Մասիս 30. 50, Արշալոյս 58. 30, Արարատ 7, Առուից 23. 30, Ծովասար 6. 40, Արմատ 20. 30, Կաթիլ 25, Միւրաք 13, Արծրունի 21, Մուշեղ 38, Խաչալեռ 24, Սիփան 19, Արագած 15, Դերձակ 60, Սրնտարայ 25. 60, Սուրէնեան 22. 20, Արմատ II. ճիւղ 12. 40, Իշխանեան 28, Կարէճ 23, Մայր-Արաքսի 34. 10, Եւս 9. 5, Արմատ 21. 40, Լուսաբեր 13. 80, Արմատ III. ճիւղ 44. 40, Դերիկ 22, Արծիւ I. II. ճիւղ 34. 60, Ռուբինեան 31, Ղարա-տուման 70. 55, Մանկունի 34, Դերձակ 66, Վրէժուհի 10, Ճարտար 113. 80, Կաթ աղբիւր 100, Արարատ 52. 70, Ասեղ եւ Գնդասեղ 40, Լուսաբեր Աստղիկ 54, Մաշ 20, Զարեւանդ 70, Կայծակ 23. 60, Արմատ III. ճիւղ 22. 60, Պողպատ 41. 80, Լուսաբեր 81. 50, Մանզաւեր 41. 50, Գազան Տարօնացի 34, Ծրնկատար 13. 70, Մասիս 31. 50, Լուսաբեր 100, Դերիկ Սասունի օգտին 70, Ծովասար 12. 50, Մայր-Արաքսի 26. 85, Կաթիլ 23, Նոր-կեանք 19. 45, Գազան Տարօնացի 22, Ծովասար 17. 40, Կայծակ 32. 30, Արտաւազդ 15, Ռուբինեանց 25. 50, Վարազդատ 82. 10, Բագրատ. պատանի 15, Քաջալեռ 40, Մուշեղ 32. 60, Ծրնկատար 22. 80, Աղբիւր 11, Մոշտախ Ալկց. գիւղ 80, Նեփրովթ 48, Բողբոջ 40, Անի 20, Պաշանջ 4, Վարազդատի ծեռնարկ. ներկայացումից 410, Բագրատ 49. 50, Ճարտար 80, Վրէժուհի Սասունի օգտին 66, Վրէժուհի ամսավճ. 20, Խրկար 34. 50, Մորակ 8, Սօշեան 79, Տարօնացի 55, Մախէն 56, Տիկ. Մասիս վիճակախաղից 100. 70, Շաւում 51. 60, Ազիզ 15, ռուբլի Մաշ 2035 փամփուշտ նուէր: Անհատներից՝ Պաղտասար 5 ռուբլի, Յակոբ 3, Դրիգոր 1, Մարգար 5, Վահան 5, Մ. Ինշերկեան 5, Զորավորի Երկաթ 133, Աւետիսից Պողպատ խ. միջ. 30. 15, Կուլովկա Վաղան 5, Պ. Ղազարեան 5, Սարգիս Մարտիրոսեան 5, Լեւոն Ստեփանեան 3, Մ. Մանուկեան 3, Մ. Սահակեան 5, Պ. Արշակեան 1, Գ. Յակոբեան 3, Ս. Դաւիթեան 2, Դժիկ խ. անդամ Մարտիրոս 5. 50, Ազիզեան Արտէմ 10, Պանդուխտ պատանի 5, Ս. Մուրատեան 3, Թորգոմից 50, Բագրատ պատ. 14, Սոխպետ 200, Յ. Զեուզ № 220՝ 500, Մանկունի 50, Ներկայացումից 304, Ս. Գրիգոր 3, Խաչ. Գէորգ. 2, Յ. Կարապետեան 10, Պ. Մալխասեան 5, Մ. Նասունեան 5, Յ. Կարապետ 3, Ռ. Շ. 100, Տ. Տր. Միք. 100, Զորաբերդցի Փայլակ 20, Արարատ խ. ընկերներ 10, Տ. Միք. 100, Երզնկացիներից Սասունի օգտին 50, Շաւում խ. Շախտից 48. 25, Պ. Կ. Քօչ 10, Մ. Մկր. 5, Տարախչին Սասունի օգտին 71, Ե. Զինգ 100, Տ. Պետ. 50, Առու 17. 20, Արարատ 11. 50, Խաբախանեանի հաշւից 23. 41, Կայծերի ձեռքով 13. 80, Սերոբ 15, Մի սպայից թերհաշիւ 200. Սասունի օգտին Փիլոսի միջ. 55, Մաթանեան 9, Բաղալ աղբ. 9, Աւետիս 2, Մարտիրոս 2, Թափլեան ծէր 10, Ազիզեան Արթ. 9, Մամօ 3, Վիշապի հաշւից Դարեգինից 37, Տէր Քօշի միջ. Անտառ գիւղից 35. 90, Եւս 5, Զարդ 12, Տիրացուից 7, Կարօ 25, Խորէն 20, Խոսրովեան 15, Արծաթ 15, Մղայլ, Մաշար, Երջանիկ, Սպիտակ սար, Վասակ 10-նական, Յ. Պեքերեան, Ս. Մղդասեան, Յ. Այտնեան, Ն. Սուրէնեան, Յ. Մարգարեան, Յ. Սուրէնեան, Յ. Քօչկանեան, Ս. Ծատուրեան, Անկիւն Երկաթ գիւղից, Անւազաւակ, Մելիք, Շահնազար, Սուրճ, Ստօլ, Սազ, Թասբիր, Որսորդ, Պատճառ, Յար, Բաժին, Երւանդ, Վիշապ, Կարմիր Երկաթ գիւղ, Հինգ, Ճերմակ, Կապոյտ, Չիլաք, Սեւասար, Թաշկինակ, Թութունճեան 5-ական, Ա. Առաքելեան 6, Մ. Վ.-ի ձեռամբ 140, Պ. Հ. Հլտր. ձեռ Անտառ գիւղից 99. 20, Դիռաքանցիներ 3, Ճանիկ 3, Աւօյից ծով. հետ. անկ. 13, Նորշէնից 10, Գ.-ի միջոցով 21, Բագրատ 3, Լուսաբեր 20. 10, Կարէշ 28. 50 ռուբլի:

Ամարանոցից՝ հետեւեալ խմբերից՝ Պանդուխտ Հայրենասէր 34. 80 ռուբլի, Արարատ 20. 70, Պանդուխտ պատանի 9. 50, Մաշ 17. 50, Սրպհիշիթ 26, Կաթ-աղբիւր 26. 50, Մաշ 15, Լուսաբեր աստղ 7. 50, Արարատ 20, Արփինարբու 25, Պանդուխտ Պատանի 25, Պանդուխտ Հայրենասէր 18, Սրպհիշիթ 108 40: Անհատներից՝ Արփինարբու 97. 50, Ասեղ եւ Գնդասեղ 100, Տէրտէրից 20, Արարատ խ. Կայծերի ձեռամբ 25, Կաթ-աղբիւր 25, Մուրատ 25, Իգմիր 200, Իգմիրեան 6, Պանդուխտ Պատանի 25, Սրպհիշիթ 45, Պանդուխտ պատանի 23, Պանտուխտ հայրենասէր 116. 90 ռուբլի:

Ծաղկաձորից՝ հետեւեալ խմբերից՝ Կիլիկիա 4. 85 ռուբլի, Արշալոյս 5. 75, Յոյս 7. 20, Կայծակ 6. 60, Կայծ 2, Հերոսական 9. 50, Զնդան 5. 30, Անի 1. 95, Աւրորա 3, Վրէժ 1. 50, Կայծակ 6. 25, Յոյս 3. 60, Անի 2. 5, Աւրորա 3, Զնդան 5. 15, Հերոսակ 13, Արշալոյս 2. 55, Կիլիկիա 2. 35, Վասպուրական 8, Կայծակ 16. 60, Ներկայացումից 35. 65, Նոր քղք.-ից օր. Կայծակ 35 ռուբլի:

Քրաշէնից՝ Նոր քաղուկից 15 ռուբլի, հետեւեալ խմբերից՝ Գրգուռ 50, Վիշապ 23, Խամուր 50, Ղարիբ 20, Աւետարան 20, Գրգուռ 54, Արծրունի 45, Կարին 15, Խամուր քերդ 75, Եւս 15, Ղարիպ 85, Գեղարդ 22. 50, Գրգուռ 32, Վիրապից 33 ռուբլի:

Ապատանից՝ Ղարիբի միջոցով հանգանակած Յ. Ա. 20 ռուբլի, Եւս 15, Դ. Ք. 12, Գ. Կ., Յ. Ա., Պ. Յ., Յ. Յ. 15-ական, Ա. Ս., Ա. Փ., Դ. Ե., Մ. Ք., Մ. Ե. 10-նական, Գ. Ս. 8, Մ. Գ., Յ. Գ., Հ. Տ. 7-ական, Յ. Ս. 6, Ս. Վ., Կ. Տ., Կ. Վ., Կ. Վ., Կ. Գ., Կ. Յ., Կ. Փ., Վ. Յ., Կ. Ձ., Պ. Գ., Պ. Տ., Յ. Տ., Գ. Վ., Ա. Ա., Ս. Ի., Ն. Աւ., Յ. Ա., Կ. Թ., Յ. Տ., Մ. Ա., Յ. Գ. Գ. Մ., Ն. Ե., Գ. Ք., Ն. Ա., Յ. Ա., Յ. Աք. Վ. Ք. 5-ական, Դ. Ե., Յ. Ք. 4-ական, Պ. Գոշ., Յ. Ծ., Դ. Ք. Ս. Ք., Յ. Ե., Կ. Թ., Գ. Գ., Յ. Ե., Ս. Չ. 3-ական, Մ. Վ., Ն. Վ., Յ. Փ., Գ. Ա., Կ. Ա., Մ. Ս., Յ. Բ., Յ. Ք., Յ. Թուլ., Ղ. Ա. 2-ական, Յ. Գ. 1. 50, Գ. Գ. 1. 50, Ն. Ս., Հ. Կ., Մ. Վ. 1-ական ռուբլի, Մ. Փ. 80 կոպէկ: (Շարունակելի)

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

1903 թ. նոյեմբերէն մինչեւ յունւար.

Զապուղոնի Վանրիճէն տուգանք 421 ղանեկան, Նիքի Բաղդոյէն տուգանք 100, Ազատ ղաշտէն՝ Խաչօ 25, Կ. 80, Բժէ 15, Բաղօ 80, Ծովալանջէն՝ Զարմայր 60, Կաւիռէն՝ Բաղօ 540, Ռէս 108, Օվագիւէն՝ Խ. 108, Բերդագիւղէն՝ Տանուտէր 516, Երէց 1080, Կրէ 108, Աւօ 1080, Սամուէլ 532, Կաւիճէն՝ Նորածիլ խմբ. 50, Գետափէն 10, Բիւրակէն 15, Սֆինքսէն՝ Արա խմբ. 20, Շ-ի Արածանի խմբ. 15, Մասի Քնար խմբ. 20, Արսէն 40, Զօրան օղլու 10, Յովհաննէս 80, Սֆինքսէն՝ Արայ խմբ. 20, Շ-ի Ջալլադ խմբ. 40 ղանեկան: Գումար 5,176 ղանեկան:

Ծովալանջի ա. ենթակոմիտէն 1904 թ. մայիս 1-էն յուլիս 11.— Տաճատ 108 ղանեկան, Յոլակ 54, Շաւարշ 54, Եփրատ 10 չ. ցորեն, Մանուէլ 10 չ. ցորեն, Աթանաս 12 ոչխար, Նասիպ 12 ոչխար 1 երինջ, Մարկոս 4 ոչխար 1 արջառ, Վարդերես 2 ոչխար 1 արջառ, Կոստի 1 եզ, Փիլիպպոս 6 ոչխար, Տիգրիս 3 ոչխար, 4 չ. ցորեն, Խմբականէն 14 չ. ցորեն:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ Երկրորդ կոմիտէն՝

1904 թ. մարտի 1-ից մինչեւ ապրիլի 30-ը.—

հետեւեալ խմբերից՝ Զանգ բ. 14. 25 ռուբլի, Կարկուտ 12. 50 ռուբլի, Ռոստոմիկ 10, Վազգէն 28. 60, Յայսրատն 32, Ծերուկ 9, Իմ 2. 20, Ծաղկաձոր 1. 20, Գ.Ֆ.րկ մաս 0. 75, Ե.-րդ մաս 1. 40, Ջրաբերդ 2. 80, Մասիս բ. 2. 60, Արրօ 8, Զարմայր 10, Սեփմենեան 21. 40, Ռոստոմիկ 9. 50, Րաֆֆի 14. 50, Վազր 57. 30, Ալլան Բալասի 18. 50, Կեանքի Ասիմ 14. 50, Շեյօ-Զաթօ 28, Երկնասարդ 8. 71, ապառիկ Որոտի ներկայաց. 7, Դւին 9. 50, Ծերուկ 7. 50, Ծաղկաձոր 1. 20, Մասիս բ. 1. 80, Ջրաբերդ 2. 60, Ե.-րդ մաս 1. 25, Իմ 2. 20, Ռոստոմիկ 11, Զանգ ա. 15. 75, Որոտն 9. 20, Դրօշակ 17. 66, Արրօ 9, Զ. քաղաքից՝ Ալագանի Հարազատ 20, Փոթորիկ 10, Նոր Էոյս 3. 50, Ճորոխ-պաշտակ 25. 80. Ռաշիտ 15, Անդրանիկ 10, Դաշնակ 8, Դալֆիթ-Բէկ 5, Շամօ 3, Նոր Սերունդ 13, Ռոստոմիկ 11. 50, Նոր Լոյս 3. 50, Նոկուզ 7. 50, Գողթան 67, Սասուն 19, Զ. քաղաքից՝ Ալագանի Հարազատ 30, Փոթորիկ, Կոկոն, Ծլած 5-ական, Կեանքի ասիմ 14, Սեւ-լոռ-աղբիւր 29. 45 ռուբլի: Անհատներից՝ Ապառիկ ստացուած № 32 թերթից 9 ռուբլի, երեկոյթի մնացորդ 5, անցագիրներից ստացած 10, մի պարոն 5, Գ. Բ. 2,000 Բ. Յ. 1,000, Շ. քաղաքից՝ տիկիններ՝ Վ., Բ., Ն. 5-ական, Մ. 2, Հանգանակութ. թերթ № 25-ով 228. 45, թերթ № 24-ով 31. 50, թերթ № 26-ով 66. 25, Գեօչ-ից 6, Ալլան և ընկ. 5, թերթ № 29-ով 107. 85, տիկին Գ. Պ. 5, Պ. 3, Բերդ քաղաքի «Գործ» ենթակոմիտէից՝ Լուսնեակ 10, Աղջկակ 5, Վերարկու 3, Պատկերանան 1, Գլխարկ 2, Կօզակ 1, Պալտօն 1, Բաղմանչի 1, Մելիս 3, Վարդան 5, Աղից 3, Ն. 10, Կ. 10, Անյանտ 25, Ապրէլ 25, № 13 15, Ւ. 10, Դեղ 5, Թ. 2, Պ. 2, № 3՝ 31, Մօր 10, Սարօ 3, Հրանտ 5, Ա. 10, Դալարտու 10, Ծուպակէն 6. 5, Թ. և Ս. 2, Յով. 4, Մարդ 2. 50: Գումար 4410 ռ. 62 կոպէկ: